

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

ФАЛСАФА ВА ҲУҚУҚ ИНСТИТУТИ

Б. ИСМОИЛОВ

ДУНЁНИ БИЛИШДА
ТИЛ ВА ТАФАККУР
БИРЛИГИ

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиги,
профессор И. М. МУМИНОВ таҳрири остида

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ

ТОШКЕНТ • 1966

Қўлигиздаги китоб фалсафа фанлари кандидати Баҳром Исмоиловнинг диалектик материализм билиш назариясининг кам ўрганилган соҳаси — тил ва тафаккурнинг диалектикаси масаласида олиб бораётган илмий ишнинг бир қисмидир. Китобда ҳиссий билиш ва тил, ҳиссий билишдан рационал билишга ўтишда тилнинг роли, сўз ва тунунча, сўзнинг товуш ҳамда маъно бирлиги каби бир қатор муҳим масалалар фан ютуқлари асосида илмий равишда ёритилади.

Китоб диалектик материализмнинг билиш назарияси устида ишлаётган илмий ходимлар, шунингдек, олий ўқув юртларининг фалсафа ўқитувчилари ҳамда аспирантларга мўлжалланган.

АВТОРДАН

Диалектик материализмнинг билиш назарияси проблемаларини ҳал этишда инсон тилининг билиш процессидаги ролини ўрганиш ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга.

Ҳозирги замон фан далиллари асосида тилнинг шу функциясини ёритиш аслида инсон тафаккури ва фаолиятини илмий тушунишга имкон берадиган бир калитдир.

Маълумки, жамият ва табият ҳамда инсоннинг тафаккури ҳақидаги фанлар гуркираб тараққий этаётган ҳозирги кунда фан олдида янги-янги проблемалар вужудга келмоқда. Қизиғи шуки, бу проблемалардан баъзилари ижтимоий ва табиий фанларининг туташган нуқтасида содир бўлмоқда. Тил ва тафаккур диалектикаси ана шундай масаладир. Бу масалани фалсафа, логика, психология, тилшунослик билан шуғулланувчи мутахассислар, шунингдек, физиология, медицина, кибернетика каби фан вакиллари ҳамкорликда илмий тадқиқот ишлари олиб боргандагина муваффақиятли ҳал этиш мумкин. Бу эса ўз навбатида айрим фанлар учун методологик ва назарий асос бўлиб хизмат қилади.

Демак, тил ва тафаккур диалектикаси проблемасининг фалсафий аспекти, яъни унинг умумий, методологик томони ҳам ана шунда кўринади. Тилшунослик, нейрофизиология, психология, таржима назарияси каби фанлардаги қатор масалаларнинг муваффақиятли ҳал этилиши ҳам шу проблеманинг тўғри ечилишига бевосита боғлиқдир. Мана, тилшуносликни олиб кўрайлик.

Сўзларнинг этимологияси, уларнинг лексик маъноси, синонимлар, грамматик категорияларнинг келиб чиқиши ва ривожланиши каби кўпгина бошқа масалалар сўз билан тушунчанинг ўзаро муносабати каби муҳим назарий ва методологик проблеманинг илмий ҳал бўлишига боғлиқдир. Файласуф ва психологларимиз орасида моддий ва руҳий (физиологик ва

психик), объектив ва субъектив каби категорияларнинг мазмуни, кейинги вақтларда мамлакатимизда физиология фани ривожланиши муносабати билан шартли рефлекс структура-си тўғрисидаги масалада ҳам бир-бирига зид фикрлар вужудга келаётир, демак, сўнги йилларда мазкур масалаларга қизиқиш кучайганлигини кўрсатади.

Мазкур китобда биз асосан тилшунослик, олий нерв фаолияти физиологияси ва психология фанларида баён этилган маълумотлардан фойдаландик. Ташқи олам ҳодисалари киши онгида акс этишининг барча шакллари билан тилнинг узвий боғлиқлигини кўрсатиш мақсадида билишнинг сезги, тасаввур ва тушунча каби айрим шакллари устида муфассалроқ тўхтаб ўтдик. Бунда ҳам билиш шакллариининг тил билан алоқаси назарда тутилди. Шундай қилинса, албатта, тилнинг тафаккур билан алоқасини аниқ ва чуқурроқ очиншга имкон бўлар, деб ўйладик.

Билишнинг сезги, тасаввур ва бошқа шакллариининг роли уларни фақат тил билан боғлаб текширилгандагина тўғри кўрсатилиши мумкин, чунки инсон онги ижтимоий характерга эга бўлганидан онгининг пайдо бўлиши ва ривожланишида тил ҳам ижтимоий практика билан бир қаторда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Бундан ташқари, луғатлар тузиш, нутқ маданиятини ошириш каби амалий масалаларни ҳал этиш ҳам шу масалага бориб тақалади. Айни вақтда, ҳозирги замон буржуа фалсафаси (неопозитивизм, семантизм ва ҳоказо) тил ва тафаккур муносабатини бузиб кўрсатишга уринаётганлигини ҳам унутмаслик керак. Ана шундай сохталаштиришга қарши курашиш ҳам фанимиз олдидаги муҳим вазифалардан биридир.

Хуллас, тилнинг билишдаги родини кўрсатиш муҳим фалсафий проблемадир. Ўз-ўзидан аёнки, биз бу проблемани узил-кесил ҳал қилишни ўз олдимизга вазифа қилиб қўйганимиз йўқ. Кичик бир ишда бунини тўла-тўқис ҳал қилиш қийин. Бу ишни ёзишдан назарда тутилган асосий мақсад — сўзнинг умумлаштириш функциясини атрофлича кўрсатишга уринишдан иборатдир. Агар шу масаланинг ҳал қилинишига қисман бўлса-да ҳисса қўшилса, биз жуда мамнун бўлар эдик. Китобчани ўқиб ўз фикр-мулоҳазаларини билдирган ўртоқлардан автор ғоят миннатдор бўлган бўлар эди.

Бизнинг адрес: Тошкент шаҳри, Братская кўчаси 33, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Фалсафа ва ҳуқуқ институти

I боб

ҲИССИЙ БИЛИШ ВА ТИЛ

Сезги ва сўз

Инсон тили инъикос шаклларининг (сезги, қабуллаш, тасаввур, тушунча ва ҳоказо) барчаси билан алоқага киради ва улар билан органик боғланади. Бу бобда тилнинг билиш процессининг биринчи босқичи — жонли мушоҳада ёки ҳиссий қабуллаш билан алоқаси баён этилади. Бунда, биринчидан, билишнинг конкрет шакли — сезги, иккинчидан, тил бирлиги — сўз мисол қилиб олинди.

Сезги ва сўз муносабатини ёритиш, фикримизча, тил ва тафаккур муносабатини ёритиш йўлларида биридир.

Хўш, сезги нима? Ҳозирги табиёт илми ва диалектик материализм бу ҳақда қандай ютуқларга эришди?

Аввало шунни айтиш керакки, ҳозирги буржуа фалсафаси сезги ё «бутун борлиқни» яратувчи манба (бу субъектив-идеалистик қараш), ёки материя ҳаракати шаклларида биридир (бу вульгар материалистик қараш) деб ҳисоблайди.

Айни замонда буржуа психологияси ва фалсафасида кенг тарқалган бихевиоризм таълимоти инсон сезгисининг психик моҳиятини инкор этади ва уни фақат физиологик ҳодиса деб ҳисоблайди. Вульгар материализм ботқоғида қолган бихевиоризм инсоннинг ижтимоий моҳиятини унутади ва уни фақат биологик ҳодиса деб қарайди. Унингча, кишининг онги фақат биринчи сигнал системаси қўзғаткичлари таъсиридагина юзага келади.

Бошқача айтганимизда, бу, кишининг олий нерв фаолияти ҳайвонниқидан деярли фарқ қилмайди, деган сўздир. Идеалистик-семантик фалсафа ҳам ана шу бихевиоризмга таянади. Семантиклар сўзни маъносиз, табиатдаги товушлардан фарқи йўқ, деб тушунтирадилар. Масалан, машҳур буржуа файласуфи семантик Хайакава метрономнинг овози (металлдан ишланган асбоб) ҳайвон учун қандай рефлектор

аҳамиятга эга бўлса, сўзнинг жараишлари ҳам инсон учун худди шундайдир, дейди.

Биобарин, сезги масаласини идеализм еча олмайди. Марксгача бўлган материализм ҳам бу проблемани узи-кесил ҳал қилишга ожизлик қилган эди.

Фақат диалектик материализм ижтимоий практика ҳамда табиёт илми ютуқларига таяниб инсон сезгисининг билиш процессидаги аҳамиятини ва унинг туб моҳиятини тўғри ёритиб берди. Улуғ олим академик И. П. Павлов яратган олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимот марксистик фалсафанинг инъикос назариясига илмий-табиий асос бўлди.

Совет файласуфлари ва табиётшунослари сезгининг ро-лини аниқлашда В. И. Лениннинг «сезги объектив дунёнинг субъектив образидир», деган кўрсатмасига амал қилдилар ҳамда И. П. Павлов таълимотига таяниб, сезгининг табиати рефлектор фаолиятдан иборат бўлиб, мианинг функцияси эканлигини исботлаб бердилар.

Сезги масаласи ниҳоятда кўп қиррали ва мураккабдир, унинг ҳали махсус фанлар ва фалсафанинг янги ютуқлари асосида ҳал қилиниши керак бўлган томонлари бор. Масалан, моддий ва идеал, руҳий ва физиологик категориялар каби масалалар устида мутахассислар орасида қизғин мунозаралар¹ кетмоқда. Бу нарса табиийдир, чунки ҳозир фан мисли кўрилмаган даражада илгарилаб бормоқда. Фан ютуқлари фалсафий умумлаштирилмоқда, улардан методологик ва назарий хулосалар чиқарилмоқда. Бу процесс, албатта, марксизм асосида фикр алмашувисиз, мунозарасиз бўлиши қийин.

Бу ерда юқорида зикр этилган масалалар юзасидан батафсил сўз юритишга, уларни узи-кесил ечишга жазм этмоқчи эмасмиз. Биз олдимизга бундай вазифани қўйганимиз ҳам йўқ, мақсад, ҳозирги фанимизда сезги ва унинг тил билан алоқаси ҳақида қандай фикрлар айтилганини кўрсатиш ҳамда уларни илмий умумлаштиришга уринишдан иборатдир.

Ҳозирги кунда сезги олий нерв фаолиятининг маҳсули эканлиги тўла исботланган. Руҳий ҳодисаларни (сезги руҳий ҳодисадир) ўрганишни нерв ҳаракатини ўрганишдан бошлаш кераклиги ҳам маълум. Буни В. И. Ленин ўз вақтида кўрсатиб ўтган эди².

Инсон онги махсус уюшган материянинг, яъни мианинг

¹ Бунга 1962 йил май ойида Москва шаҳрида бўлиб ўтган «Олий нерв фаолияти ва психологиянинг фалсафий масалалари»га бағишланган Бутуниттифоқ кенгаши масола бўла олади (қараиш. «Философские вопросы физиологии высшей нервной деятельности и психологии». М., 1963).

² В. И. Ленин, Асарлар, I-том, 127-бет.

маҳсули бўлганидан онгнинг табиатини ёритиш, унинг моҳиятини тушуниб олиш учун мия функцияси қонуниятларини аниқлаш зарур.

Дунёни киши онгида акс эттириш ниҳоятда мураккаб диалектик процесс, бунда мия шу инъикосни бевосита амалга оширадиган аппарат ёки асбоб вазифасини ўтайди. Сизгини психик воқелик сифатида ўрганар эканмиз, уни физиологик механизмдан, яъни моддий ҳаракатдан, мия ва нервлардан ажратмасдан текширишимиз керак.

Буюк рус олимлари И. М. Сеченов ва И. П. Павлов миянинг ҳаракатланиш қонуниятларини биринчи бўлиб илмий асосда очиб бердилар. Маълумки, инсон миясининг фаолияти неча юз йиллардан бери олимларни қизиқтириб келаётган энг мураккаб масалалардан биридир. Утмишда илмий маълумотларнинг етишмаслиги сабабли инсон миясининг иши ғайри табиий, шлоҳий кучларга боғлаб келинди.

1863 йилда И. М. Сеченовнинг «Бош мия рефлекслари» асари босилиб чиқди. Бунда автор, инсон миясининг фаолиятида ҳеч қандай ғайри табиий нарса йўқ, мия моддий дунё қонуниятларига бўйсунди, деган фикрни олға сурди. Бунга физиологияда кишининг психик ҳаёти билиб бўлмайдиган «қоронғу» дунё ҳисобланар эди. И. М. Сеченов физиология тарихида биринчи бўлиб кишининг онги, иродаси ва ҳоказоларни объектив метод ёрдамида билиб олиш мумкин, деб эълон қилди. У инсон миясининг иши рефлекслар фаолиятидан иборатдир деган фикрни илгари сурди. Рефлекс ташқи таъсирга жавобан қилинган ҳаракатдир. Бу билан И. М. Сеченов нерв системасининг маркази бўлган миянинг фаолияти ташқи таъсирга боғлиқ, яъни мия ҳаракатга келиши учун табиатдаги турли предмет ва процесслар унга қўзғаткич сифатида таъсир қилиб туриши зарур деди. Лаборатория ва клиникаларда олинган экспериментал маълумот асосида И. М. Сеченов бош мия ярим шарларининг фаол ҳолатга келиши учун ташқи дунё лоақал сал таъсир этиши зарурлигини аниқлади. Кейинчалик И. П. Павлов шу фикрни тасдиқлаш учун қўлга киритган бир фактни келтирамиз. Тажриба учун лабораторияда бир итнинг қатор сезги органлари кесиб ташланганда, у уйқуга кетиб, қайтиб уйғонмаган. Қизиғи шуки, итнинг фақат тери-тана сезгисига суъий таъсир қилиш йўли билан уйғотиб, лабораторияда уни янгидан тажриба қилишган, бошқа вақтда у доимий уйқуда бўлган.

И. П. Павловнинг фикрича, бу ҳодисанинг мазмуни шуки, ташқи таъсирлардан деярли бутунлай маҳрум бўлган бош миянинг тонуси пасайган, унинг фаол ҳолати жуда суъсайиб кетганидан, ҳайвон ташқи дунё билан фақат бир сезги

органи орқалигина алоқада бўлган. Бинобарин, И. М. Сеченов ва И. П. Павлов бош мия, айниқса унинг олий қисми — бош мия катта ярим шарларининг пўстлоғи, сезги органлари орқали ташқи дунёдан зарур таъсир ёки «хабар» келиб тургандагина нормал ишлай олар экан, деган хулосага келишди.

И. М. Сеченовнинг бу илмий кашфиёти муҳим материалистик аҳамиятга эга эди. Чунки бу билан руҳнинг «алоҳида табиати» ва «ирода эркинлиги» ҳақидаги идеалистик таълимотларга зарба берилди, кишининг психикаси моддий орган — миyaning маҳсули эканлиги асосланди. И. П. Павлов И. М. Сеченовнинг рефлектор назариясини ривожлантирди ва янги босқичга кўтарди. И. М. Сеченов асосан шартсиз рефлекслар ва уларнинг механизми ҳақида гапирган бўлса, И. П. Павлов шартсиз рефлекслардан ташқари шартли рефлекслар ҳам мавжуд эканлигини исботлади.

Академик И. П. Павлов шартли рефлекслар ҳақидаги таълимотни объектив метод сифатида олий нерв фаолиятини ўрганишга татбиқ этди. У шу метод туфайли олий нерв фаолияти қонунларини очишга муваффақ бўлди. И. П. Павлов ўз таълимотини яратишда табиатнинг энг асосий қонунларидан бири бўлган организмларнинг муҳитга мослашиш қонунига таянди. Маълумки, ҳар бир тирик организм ўз ҳаётини сақлаш ва ривожлантириш учун курашади, ўзини ўраб олган табиий шароит (қуёш нурлари, об-ҳаво, тупроқ ва ундаги химиявий элементлар ва ҳоказо) билан муайян алоқага кирилади. Ҳар бир организм учун муҳитга мослашиш ҳаётий заруриятдир. Бу қонунни биринчи марта буюк инглиз биолоғи Чарльз Дарвин кашф этган.

И. П. Павлов Дарвин таълимотини давом эттириб, ҳамма организмлар қатори олий организмлар ҳам ўз ҳаётини давом эттириш учун табиий муҳит билан алоқага киришга мажбур, деб қайд қилган эди. У ҳайвон организмнинг шартсиз ва шартли рефлекслар ёрдамида ташқи муҳитга мослашишини аниқлади. Шартсиз рефлекс организмнинг тугма реакциялари бўлиб, ташқи муҳит таъсирига жавобан пайдо бўлади. Масалан, ҳайвон овқат еганда оғиз шиллиқ пардасининг таъсирланишига жавобан сўлак ҳосил бўлади. Ҳайвоннинг оёғига электр токи билан таъсир этилса, оёғини тез тортиб олади. Шартсиз рефлексларда организм ўзи учун бевосита биологик аҳамиятга эга бўлган овқат, оғритадиган таъсиротлар ва шу кабиларга жавобан мақсадга мувофиқ реакция кўрсатади. Организм ташқи муҳит таъсирига реакция кўрсатиш билан унга мослашади. Аммо ташқи муҳит доим ўзгариб, ривожланиб боради. Модомки шундай экан, доим ўзгариб турадиган ташқи муҳит шароитига ўз вақтида ва тез мослашиб олиш

учун шартсиз рефлекслар (бошқача айтганда, доимий алоқалар)нинг ўзи кифоя қилмайди, чунки бунда организм муҳит билан шартли, муваққат алоқа боғлайди. И. П. Павлов бундай рефлексларни шартсиз рефлекслардан фарқлаб шартли рефлекслар, деб атади.

Ташқи муҳитдаги ҳар қандай ёт таъсирот организмнинг бирон фаолияти билан бир неча марта айни вақтга тўғри келиб қолса, илгари организм учун фарқсиз бўлган бу таъсирот ҳайвоннинг ана шу фаолиятига сигнал берадиган шартли таъсиротга айланиб қолади. Масалан, итга овқат беришдан олдин, унинг учун фарқсиз бўлган электр қўнғироқ чалинганда, унга овқат берилса ва бу бир неча марта такрорлангандан кейин қўнғироқ чалинса-ю, овқат берилмаса ҳам унинг сўлаги оқа бошлаб, меъдасидан шира чиқади. Ҳазм безлари овқат таъсиридагина эмас, балки шартли сигнал-қўнғироқ овози таъсирида ҳам шира чиқараверади. Шартли сигнал — электр қўнғироқ билан организм овқатланиш реакциясининг бир вақтда бўлиш принципи асосида пайдо бўлган шартли рефлекс ана шундан иборат. Шартли сигнал — электр қўнғироқ товушининг таъсир этиши натижасида ҳосил бўлган қўзғолиш нерв толалари орқали бош миёна катта ярим шарларига етиб боради. Бош миёна пўстлоғи қўзғолишни анализ ва синтез қилиб, бу қўзғолиш ўчоғини шартсиз таъсирловчи таъсирида келиб чиққан қўзғолиш ўчоғи билан боғлайди, бошқача айтганда, икки нерв маркази (қўзғолиш ўчоқлари) ўртасида вақтинча, шартли алоқа вужудга келади. Энди шартли таъсирловчи (электр қўнғирогининг овози) худди шартсиз таъсирловчи каби реакцияга (сўлак чиқишига) сабаб бўлади. И. П. Павлов бу ҳодисани «психика таъсирида сўлак ажралиши» деб атади.

Буни яхшироқ тасаввур қилиш учун мисол келтирамиз. Йиртқич ўзидан кучсиз ҳайвон билан озиқланади. Шартли таъсирловчилар кучсиз ҳайвонларнинг йиртқич чангалига тушишдан сақланиб қолишига ёрдам беради. Кучсиз ҳайвон йиртқичнинг яқинлашиб келаётганини бута ва шох-шаббаларнинг шитирлашидан, қушларнинг безовта бўлишидан сезиб қолади-да, дарҳол қочиб қутулади.

Организм билан муҳит ўртасидаги мураккаб боғланишнинг ифодаси бўлган шартли рефлекслар ҳайвоннинг ўз ҳаёт шароити сабабли келиб чиқади, улар эса шартсиз рефлекслар асосида ҳосил бўлади ва теварак-атрофдаги шароит ўзгариши билан шартсиз рефлекслар ҳам дарров ўзгаради.

И. П. Павлов шартли рефлекслар методига асосланиб, олий ҳайвонлар билан одамларнинг руҳий (психик) фаолиятининг моҳиятини очиб, унинг моддий субстратга — миёга

чамбарчас боғланганлигини кўрсатиб берди. У, ўзининг «Шартли рефлекс» деган мақоласида руҳий ҳодисаларни текшириш масаласини мана шу тарзда қўйди: «айни вақтда соф физиологик ҳодиса, деб ҳисоблашга тўла асос берадиган элементар руҳий ҳодисани топиб бўлмасмикан?...» Сўнгра: «Бу ҳодиса ҳозир «шартли рефлекс» деган термин билан ифодаланаятган нарсанинг ўзгинасидир...»³ дейди.

Аmmo бундан И. П. Павлов психик ҳодисани физиологик ҳодиса билан, идеал томонни моддий томон билан тенглаштирган деган маъно чиқариш ярамайди. Аксинча, И. П. Павлов психикани бундай вульгар материалистик нуқтан назардан англашга қарши чиқди. И. П. Павлов психик ҳодисаларни бутунлай физиологик ҳодисалардан иборат қилиб қўйган америкалик олимлар — бихевиористларни неча марта танқид қилганлиги маълум. Бу ерда гап психикани объектив метод билан текшириш ҳақида, яъни психиканинг физиологик механизмини ўрганиш ҳақида бораётир.

И. П. Павлов ва унинг шогирдлари сезги (психик ҳодиса)нинг шартли рефлекс сифатида пайдо бўлишини, шартли рефлекснинг шаклланиш пайти — сезгининг шаклланиш пайти эканлигини тажрибада исбот этдилар. Физиологик жиҳатдан шартли рефлекс моддий, функционал жиҳатдан эса руҳий ҳодисалар, физиологик ҳодиса билан психик ҳодисанинг бирлиги, моддий томон билан руҳий томоннинг бирлиги шу ўринда яққол кўринади.

Академик И. П. Павлов материализмнинг материя бирламчи, онг (психика) иккиламчи эканлиги, уларнинг диалектик бирлиги ва уларни бир-бирга тенглаштириб бўлмаслиги ҳақидаги қондасини шу билан тасдиқлади.

Шартли рефлексларга асосланган фаолият ташқи дунёнинг энг тўла (адекват) акс эгилишидир. Маймуи, ит ва шу каби ҳайвонларнинг энг «оқилона» ҳаракатлари жуда мураккаб шартли рефлексларнинг юзага чиқишидан бошқа нарса эмас. Маймулардан шимпанзе шипга осиб қўйилган мевани калтак билан уриб тушириб олади, ит ўзига таниш нарса ва кишиларни «билади». Ўргатилган ҳайвонларнинг ҳаракати ҳам шартли рефлексларга асосланган фаолиятга типик мисол бўла олади. Аммо бундан, ҳайвонлар ҳам одамлардай фикрлайди, уларда ҳам онг бор, деган маъно келиб чиқмаслиги керак.

Ҳайвонлар муҳит билан боғланганда, унга мослашади, муҳитга пасив муносабатда бўлиб, унга қарам бўлиб қолади. И. П. Павлов ҳайвонлар тафаккурини «предметли тафаккур»

³ БСЭ, Изд 2, т. 44, стр 373—374.

ёки «амалдаги тафаккур» деб атади. Демак, ҳайвонларда том маънодаги «тафаккур» йўқ, уларда жуда муракаб шартли рефлекс бор, холос. Инсон тафаккури эса ишлаб чиқаришда меҳнат фаолияти асосида келиб чиқади ва ривожланади. Кишилар табиатни ўзгартириб, уни ўз эҳтиёжларига мослаштирадилар, ижтимоий меҳнат процессида бир-бирлари билан фикр алмашадилар, тафаккурга чамбарчас боғланган тил шу асосда келиб чиқади. Демак, инсон тафаккури, онги сонал моҳиятига кўра ҳайвон тафаккуридан тубдан фарқ қилади.

Шартли рефлексларнинг пайдо бўлишида бош мия катта ярим шарларининг пўстлоғи алоҳида роль ўйнайди. Киши ва олий ҳайвонларнинг сезги органидан бош мия ярим шарларига марказга интилувчи нерв толалари келиб тўпланиб, бош мия пўстлоғини ташкил этади. Ташқаридан бўлган қўзғатувчи таъсир шу пўстлоқда анализ ва синтез қилингандан кейингина, қўзғатувчига жавоб қайта берилади. Шу нарса характерлики, бош мия пўстлоғи турли майдончаларга бўлиниб, ҳар қайсисида биронта сезги органининг пўстлоқдаги вакили бўлади. Пўстлоқ майдончалари миллионларча нерв толалари га ҳужайралари ёрдамида ўзаро мунтазам алоқада бўлиб, бир майдончада юзага келган қўзғолиш, албатта, қўшни бошқа майдончага узатилади.

Шартли рефлексларнинг юзага келишидаги мианинг хизмати ҳам шу мия пўстлоғи фаолиятдан иборатдир. Шартли рефлекснинг пўстлоқдаги механизмга этиборингизни жалб этамиз: ит овқатланаётганда пўстлоқдаги овқатланишга боғлиқ бўлган муайян майдонча қўзғалиши табиий. Айни вақтда лабораторияда кўнғироқ жиринглаб тургани сабабли пўстлоқдаги эшитиш билан боғлиқ бўлган майдонча ҳам қўзғалади. Натижада пўстлоқдаги иккита қўзғалган майдонча (овқатланиш ва эшитиш майдончалари) орасида боғланиш ҳосил бўлади. Кейин овқат берилмай кўнғироқ чалинганда, пўстлоқдаги эшитиш маркази билан бирга овқатланиш маркази ҳам қўзғалиб, сўлак безларини ишга солади, демак, пўстлоқда ҳосил бўлган шартли боғланиш шартли рефлексни юзага келтиради.

Инсон сезгисининг моҳиятини очишда шартли рефлекслар ҳақидаги таълимот катта аҳамиятга эга. Ташқи дунё, ташқи қўзғатувчилар шартли рефлекснинг вужудга келишида ҳал қилувчи роль ўйнайди. Шартли рефлекслар организмнинг муҳит билан алоқаси сифатида инсоннинг нерв системаси, мияси ёрдамида пайдо бўлади. Бу, киши онги, сезгилари объектив дунёнинг инъикоси, образи, деган сўздир. Образ эса ўз моҳият этибори билан иккиламчидир.

Академик И. П. Павлов олий нерв фаолияти учта принципга асосланади, деган эди. Шулардан биринчиси детерминизм принциpidир. Бу принципга биноан нерв фаолияти ташқи дунёнинг таъсири асосида объектив қонуният йўли билан амалга ошади. Мияда қўзғолиш ҳосил бўлишида ташқи қўзғатувчи ҳал қилувчи роль ўйнайди. Демак, марказий нерв системасининг ҳаракати заминида моддий дунёнинг қонуният ва сабаблари ётади. Бу, албатта, шубҳасиз материалистик принциpidир.

Иккинчиси анализ ва синтез принциpidир. И. П. Павлов сезги органи (рецептор, афферент ёки марказга интилувчи нервлар ҳамда уларнинг мия пўстлоғидаги марказлар)ни анализатор, деб атайди. Ҳақиқатан ҳам организм ташқи таъсирини элементларга, таркибий қисмларга бўлиб анализ қилади. Организм муҳим бўлган биологик таъсирларни анализ ёрдамида муҳим эмасларидан ажратиб олади, чунки бу муҳитга осонроқ мослашишга ёрдам беради. Анализдан кейин синтез бошланади, яъни элементлар, айрим томонлар умумлаштирилади, мураккаб боғланишлар ҳосил қилинади. «Нерв системаси,— деган эди И. П. Павлов,— ҳамма вақт катта ёки кичик анализатор асбобларнинг комплексидан, анализаторлардан иборатдир. Оптик бўлим организм учун нур тўлқинларини, акустик бўлим ҳаво тўлқинларини ажратиб беради ва ҳоказо. Ўз навбатида бу бўлимларнинг ҳар бири ўзи қабул қилаётган ташқи дунёни узундан-узоқ қатор айрим элементларга бўладилар»⁴.

Анализ ва синтез процессларининг амалга ошиш механизми нимадан иборат? И. П. Павлов таълимотига биноан тубан организмларнинг ўзлари анализаторлардир. Алоҳида сезги органлари бўлмаган бу организмлар ташқи таъсирга бевосита жавоб беради. Олий организмлар эса махсус анализаторларни ишга солади. Анализ ва синтез рецептордан бошланади. Периферияда, яъни анализаторнинг қўзғатғич билан бевосита учрашган жойида қисман ажратилган ва умумлаштирилган сигналлар афферент нервлари орқали бош мия пўстлоғига келгач, бу ерда чуқур, мураккаб анализ ва синтез процесслари кечиб, натижада сезги пайдо бўлади. Шартли рефлекслар, бинобарин, сезги бош мия пўстлоғи, яъни мианинг энг олий бўлими воситасида ҳосил бўлади. Шартсиз, яъни туғма рефлекслар эса пўстлоқдан пастдаги мия бўлимлари ёрдамида ҳам пайдо бўлаверади. Мия пўстлоғи юксак ривожланган ҳайвонларда шартли рефлекслар пўстлоқ фаолияти билан заруран боғлиқ бўлади. Буни тажрибада исбот-

⁴ И. П. Павлов, Полное собрание трудов, том IV, 1947, стр. 100.

лаш мумкин. Лабораторияда бош мия катта ярим шарларининг пўстлоғи операция йўли билан олиб ташланган ит барча шартли рефлексларини йўқотган. Чунончи, у ўз эгасини танимайди, ёнига бошқа ҳайвонлар, масалан, мушук келиб қолса ҳам мутлақо эътибор бермайди, ҳатто овқат ҳидини ҳам сезмайди.

Организмга ташқи муҳит ва ички органлардан бўладиган таъсирлар шу бош миянинг олий бўлимида учрашади ва умумлаштирилади, тегишли анализ ва синтездан кейин, лозим топилса, гавдани ҳаракатга келтирадиган органлар (оёқ, қўл ва ҳоказо)га ҳам «буйруқ» берилади.

И. П. Павлов бош миянинг мана шу фаолиятини телефон станциясидаги коммутаторнинг ишига ўхшатган эди. Абонентлардан келадиган ҳамма сигналлар марказий станцияга тўпланиб, қайтадан тақсимланганидек, сезги ва ҳаракат органлари ҳам бош миянинг олий бўлими — катта ярим шарларининг пўстлоғи орқали бир-бири билан алоқада бўлади. Мураккаб ва ўзгарувчан муҳитнинг таъсиридаги организм ўз ҳаракатини шу бўлимнинг хизмати туфайлигина координация қилиб туради.

Демак, шартли рефлекс ёки сезгининг пайдо бўлишига, биринчидан, ташқи қўзғаткич, объектив дунё сабаб бўлса, иккинчидан, унинг шаклланиши инсон миясининг фаолиятига боғлиқдир. Бу В. И. Лениннинг сезги — ташқи қўзғатувчи энергиясининг онг фактига айланishi, деган таълимотининг табиёт илми далиллари билан исботланишидир. В. И. Лениннинг «Сезги объектив оламнинг субъектив образидир»⁵, деган фикри ҳам И. П. Павловнинг ана шу таълимоти билан тасдиқланди.

Олий нерв фаолияти асосланадиган учинчи принцип — структуралик принципдир. Бу принципга биноан миянинг фаолияти, унинг тузилиши, структураси нерв ҳужайраларининг турли уюшмаларига боғлиқдир.

Биз юқорида рецептдан тарқаладиган нерв толалари бош мия ярим шарларига келиб, мия пўстлоғининг турли участкаларини ташкил қилиши ҳақида гапириб ўтган эдик. Шунга қўшимча тарзда шуни ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, ҳалиги участкалар бир-бири билан узвий боғланмаса-да, ҳар бирининг ўзига хос хусусияти бор. Бу, умуман турли анализаторларнинг ташқи дунёнинг турли таъсири натижасида пайдо бўлиши билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам ҳар қайси анализатор бир хил таъсирни қабул қилади ва уни мияга етказди. Бу тўғрида И. П. Павлов шундай деган эди: «Ана-

⁵ В. И. Ленин, Асарлар, 14-том, 123-бет.

лизаторлар физиологиясининг асосий фактори шуки, ҳар бир периферик аппарат (рецептор — *Б. И.*) муайян ташқи энергияни нерв процессига айлантирувчи махсус трансформатордир»⁶.

Бинобарин, мия пўстлогини ташкил қилувчи участкаларнинг физиологик структураси ҳам турличадир. Мия пўстлоги гўё турли ранг-баранг тошлардан ясалган мозаикани эслатади. Ҳар бир «тош», яъни участкадаги ҳужайраларнинг тузилиши, хусусияти уларнинг ўзаро қаторлашиб ўрнашиш тартиблари ҳар хилдир. Шунинг учун ҳам миyaning турли участкаси турли сезгини (албатта, бошқа участкалар билан органик алоқани узмаган ҳолда) юзага келтиради.

Шуни қайд қилиб ўтиш керакки, турли участка ҳужайраларининг хусусиятлари ҳам организмнинг индивидуал ҳаёти давомида ўзгариб туради. Баъзи буржуа психологларининг фикрича, мияда гўё ҳар бир психик ҳодиса учун алоҳида марказ, яъни «ақл», «мардлик», «жаҳл», «шодлик» ва ҳоказо участкалари бор эмиш. Академик И. П. Павлов бу таълимотнинг бошдан-оёқ уйдирма эканлигини аниқлади. У, киши психикаси, руҳий ҳаётининг ташқи дунё таъсирларига боғлиқ эканлигини, уларнинг шаклланишида мия участкаларининг ҳаммаси динамик равишда қатнашишини исботлади.

Олий нерв фаолиятига асосланган бу принципнинг фалсафий аҳамияти катта. Инсон мияси ташқи дунёни худди оддий кўзгудай механик равишда эмас, балки актив ҳолатда ўзининг ҳаракатланиш қонунлари орқали акс эттиради. Объектив дунё предмет ва ҳодисалари организмнинг нерв системаси ва миядаги субъектив шароитлар воситаси билан қабул қилинади. Кишилар нерв фаолиятининг ҳар хил бўлиши улар психикасининг ҳар хил бўлишига олиб келади. Бир кишининг эшитиш қобилияти яхши ривожланган, иккинчисининг кўзи ўткир бўлади ва ҳоказо. Шунинг учун ҳам бир ҳодисани ҳар ким ҳар хил қабул қилиши, тасаввур қилиши табиий. Психология фани инсондаги ана шундай руҳий процессларни ўрганади. В. И. Лениннинг «Сезги объектив оламнинг субъектив образидир», деган таърифи бу фикрни тасдиқлайди.

Академик И. П. Павловнинг таълимоти билишнинг сезгига қараганда устунроқ шакллари бўлган ҳиссий қабуллаш, тасаввурнинг физиологик механизмини тушунтириб беришга ҳам имкон берди.

Маълумки, сезги предмет ёки ҳодисанинг айрим конкрет хусусиятини акс эттиради, ўша хусусият бош мияда табиий кўзгаланиш ҳосил қилади. Ҳиссий қабуллашда эса предмет-

⁶ И. П. Павлов, Двадцатилетний опыт, Медгиз, 1951, стр. 77.

нинг бир неча хусусиятлари бирданига (айтайлик, олманг бир вақтнинг ўзида кўриш, ҳидлаш, ушлаб туриш мумкин) қабул қилинади, мияда бир неча пунктлар қўзғалади. Шу бир предметнинг турли хусусиятлари таъсирида бош мияда қўзғалган пунктлар орасида боғланиш вужудга келиб, организмда предметнинг айрим хусусиятлари комплекс қўзғатувчи хизматини ўтайди, ёки бошқача қилиб айтганда, баъзи хусусиятлар ўз аҳамиятини йўқотиб, организм учун хусусиятларнинг умумий муносабатигина аҳамиятли бўлиб қолади. Профессор А. Г. Иванов-Смоленский ўтказган тажриба бунга мисол бўла олади. Баланд-паст оҳангдаги тўрт хил товушни бир йўла қабул қилишга мактабгача ёшдаги бир болада шартли рефлекс ҳосил қилинган, кейинчалик шу товушлардан биронтаси алоҳида эшиттирилган тақдирда болага таъсир этмаган, фақат товушлар комплексигина унинг учун қўзғатувчи родини ўйнаган. Бошқа бир тажрибада сезилмайдиган қўзғатувчи комплекс составида таъсир берадиганлари борлиги ҳам аниқланган.

Қўрамызми, ҳиссий қабуллаш сезги берган ахборот асосида шаклланса-да, бироқ уни сезгиларнинг арифметик йиғиндиси, деб тушуниш нотўғри бўлур эди. Ҳиссий қабуллашдаги қўзғатувчилар комплексига организмнинг жавоб бериши миқдор жиҳатидангина эмас, шу билан бирга сифат жиҳатдан ҳам янги дунёни акс эттиришдан иборат. Шунинг учун ҳам ҳиссий қабуллаш организмнинг муҳит билан сезгига қараганда устунроқ ва мукамалроқ алоқасидир. Билиш нуқтаназаридан ҳам бу, албатта, олдинга ташланган янги қадам ҳисобланади.

И. М. Сеченов ва И. П. Павлов таълимоти тасаввур масаласини ҳал қилишда ҳам катта роль ўйнади. Маълумки, бош мия пўстлоғи ташқи таъсирга жавоб бериш билангина чекланиб қолмасдан, балки ўзида шу таъсирдан из қолдириш ва уни анча вақтгача сақлаб туриш қобилиятига ҳам эга.

Инсон турмушда бевосита кўрган, эшитган, билган предмет ва ҳодисаларини кейинчалик хотирасида тиклаши мумкин. Бунга сабаб, ўша илгари олинган таассуротлардан қолган «из»ларнинг тикланиши ва қўзғалишидир. Сезги ва ҳиссий қабуллаш ҳосил бўлиши учун таъсир қилаётган предмет ёки ҳодисани сезги органлари бевосита ҳис қилиши зарур. Тасаввур учун эса бундай бўлиши шарт эмас, фақат ўша қабуллаш қолдирган «из»ларнинг қўзғалишининг ўзи кифоя. Инсон хотираси мия пўстлоғининг ана шу хусусиятига таянади.

Тасаввур сезги ва ҳиссий қабуллашга қараганда устун туради, бу ўз-ўзидан аён. Бош мия тасаввур ёрдамида қисман

бўлса-да абстракциялаштириш ва умумлаштириш имкониятига эга бўлади, акс эттираётган предмет ёки ҳодиса билан бевосита боғланмаслик тасаввурга предметдан «узоқлашини» имконини беради. Бу эса абстракция ва умумлаштиришнинг асосий заминидир. Шу нарса характерлики, мия пўстлогидagi турли «излар» қўзғалиб, бир-бири билан боғланиши натижасида «из»лар бирикмаси юзага келади, бу эса янги, умумлашган тасаввурни ҳосил қилади. Масалан, киши ўзи аввал кўрган биронта муайян самолётни тасаввур қилиши, кўз олдига келтириши мумкин. Лекин шундай ҳам бўладики, ўша киши умуман самолётни тасаввур қилмоқчи бўлса, у кўрган, эшитган, билган бошқа самолётлар ҳақидаги билимларини ҳам ишга солади ва ўзида янги бир тасаввур ҳосил қилади. Турмушда тасаввурнинг аҳамияти зўрдир. Кенг, атрофлича тасаввур қила билмаган ёзувчи, конструктор, олим ва бошқа ақлий меҳнат намояндаларни ўз ишида муваффақият қозона олишлари қийин.

Диалектик материализмнинг билиш назариясини асослашда И. П. Павловнинг воқеликнинг сигнал системалари ҳақидаги таълимоти алоҳида аҳамиятга эга. Ташқи муҳитдаги предмет ва ҳодисалар организм учун фойдали ёки зарарли бўлиши мумкин. Организм шунга қараб улар билан алоқа ўрнатади, шартли рефлекслар пайдо қилади.

Муҳит умуман организм учун қўзғаткичлар системасидир. Қўзғаткичларнинг баъзилари бевосита биологик аҳамиятга эга бўлиши (жумладан, овқат, совуқ, иссиқ ва ҳоказо), баъзилари эса бундай аҳамият касб этмасдан, ана шу биологик қўзғаткичлар ҳақида бевосита хабар бериши мумкин. Булар ҳам ҳайвонга албатта таъсир этади. Масалан, овқатнинг ҳиди, кўриниши организм учун ҳеч аҳамияти йўқ, лекин улар овқат ҳақида, унинг мавжудлиги, сифати ҳақида хабар (сигнал) бериши мумкин. Ана шуларни И. П. Павлов, воқелик сигналлари деб атайди. Битта биологик қўзғаткич ҳақида бир неча сигнал организмга хабар қилиши мумкин. Бош мия пўстлоги ана шу сигналлар билан шартли алоқа ўрнатади.

Тажриба учун тутиб турилган ит овқат келтирувчи ходимга шундай ўрганиб қоладики, ҳатто унинг оёқ товуши эшитилиши биланоқ оғзидан сўлак оқа бошлайди. Лаборатория ходимининг оёқ товуши бу ерда сигнал ролини ўтайди ва у тақрорланиш натижасида мия шартли алоқа ўрнатади. Айтайлик, оч бўри қандайдир бир ўлжа топиб ейиш учун ўрмонда изғиб юрибди. Шунда қўсининг изи, танасидан тушиб қолган жунлари, ҳиди бўрига сигнал бўлиши мумкин. Бевосита биологик аҳамиятга эга бўлган қўзғаткич битта (бу мисолимизда қуён), аммо у ҳақидаги сигнал бир неча. Ўз навбатида,

қўён учун бўридан дарак берадиган, қочиб қутулишга ундайдиган сигналлар ҳам бўлиши мумкин. Ҳайвон муҳитда қанча кўп сигнал сезса, уларни қанча кўп «кашф» этса, организм муҳитга шунча қулай мосланади.

Бундай сигналлар ҳайвонлар билан бир қаторда инсонда ҳам мавжуд. Буларни И. П. Павлов воқеликнинг биринчи сигнал системаси деб атади. Лекин инсонда, бундан ташқари, иккинчи сигнал системаси ҳам бор. Бу, кишилар ўзаро алоқа қиладиган сўзлар (тил) ёки нутқдир. Сўзлар ҳам худди бошқа сигналлар каби ташқи дунё предмет ва ҳодисаларни ҳақида киши миёсига сигнал беради. Аммо сўзлар сигналларнинг сигнали бўлиб хизмат қилиши билан биринчи сигналлардан фарқ қилади. Масалан, қўнғироқнинг жаранглаши ҳайвонга овқат келишидан сигнал берса, «қўнғироқ» сўзи жаранглаётган қўнғироқ ҳақида инсонга хабар қилади. Профессор А. Г. Иванов-Смоленский мактаб ёшидаги бир бола устида тажриба ўтказиб, унда жаранглаётган қўнғироқ овозига шартли рефлекс пайдо қилган. Масалан, қўлини стол устига қўйиб ўтирган бола қўнғироқ чалиниши билан, уни тортиб оладиган, қўнғироқ товуши тўхташи билан яна қўлини стол устига қўядиган бўлган. Бу процесс бир неча бор такрорланганидан кейин, девордаги қўнғироқ чалинмаганда ҳам унинг ёнида (бола унга қараб ўтирган) «қўнғироқ» сўзи катта ҳарфлар билан ёзилганда, бола қўлини тортадиган бўлиб қолган. Бундан биринчи сигнал ўрнини иккинчи сигнал эгаллагани яққол кўриниб турибди. Шунинг учун ҳам И. П. Павлов инсон нутқини сигналларнинг сигнали ёки иккинчи сигнал системаси, деб атаган. Биринчи сигналлар қўзғаткичлар ҳақида бевосита хабар берса, иккинчиси биринчи сигналлар воситаси билан организмга таъсир этади, шунинг учун сўзлар бивосита сигналлар, деб ҳам юритилади.

Ҳайвон учун ҳид, шарпа, товуш ва ҳоказолар сигнал бўлса, инсон учун «ҳид», «нарс», «товуш» ва бошқаларнинг ўзи кифоя. Иккинчи сигнал системаси биринчи сигнал заминидан юзага келди ва уларнинг фаолияти ҳам шу бевосита сигналлар асосида амалга ошади. Бу сигнал системалари бир-бирига органик боғланган, чунки уларнинг фаолияти бир хил нерв ҳужайраларининг ишидир. Лекин улар орасидаги сифатий тафовутдан кўз юмиб бўлмайди. Биринчи сигнал предмет ёки ҳодисанинг биронта конкрет хусусияти ҳақида дарак берса, иккинчиси эса умумлаштиришга ҳам қодир. Ҳар бир сўз ўз маъносидан бир гуруҳ ёки синф предмет ва воқеаларнинг сифат ҳамда хусусиятларини умумлаштиради. Жумладан, биронта уй бевосита сезги билан қабул қилинганда, шу конкрет уйнинг ўзи билан олишади. Аммо «уй» сўзи сигнал

ролини ўтаганда маълум бўлган уйларнинг муҳим белгилари, асосий моҳиятлари умумлаштирилган бўлади. В. И. Ленин ўзининг «Философия дафтарлари»да «Хар қандай сўз пайдо бўлиши билан умумлаштира бошлайди»⁷, деган эди.

Инсон тилининг бу хусусияти бениҳоя зўр аҳамиятга эга. Сўзлар ташқи дунё қўзгаткичлари умуллаштириб, сигналлаштиришга имкон беради, шунинг натижасида организм фаолияти мақсадга мувофиқ ва қулай кечади.

Тил жамиятда фикр алмашиш, тафаккурни изҳор қилиш, хулаас алоқа қуроли воситасини ўтайди. Бу билан у ишлаб чиқаришни ташкил қилишда, моддий ва маданий бойликлар яратишда жамият тараққийсига хизмат қилади.

Инсон моҳият эътибори билан ижтимоий ҳодисадир, унинг биологик тузилишига (организм, сезги органларига) ижтимоий муҳит доим таъсир этиб туради. Атрофимизни ўраб олган муҳит, ҳайвон яшайдиган муҳитдан тубдан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам инсон ва ҳайвоннинг сезги органлари, сигнал системалари сифат жиҳатдан фарқ қилади. И. П. Павлов иккинчи сигнал системаси биринчи сигнал системасининг фаолиятига йўналиш бериб туради, унинг устидан контроль ўрнатади деган эди.

Юқорида тил ва тафаккур бирлиги ҳақида гапириб, ҳар бир сўз биронта тушунчани ифодалайди деган эдик. Иккинчи сигнал системасида инсоннинг табиат ва жамиятни билишда қўлга киритилган маънавий бойликлари акс этади, бу албатта, инсоннинг дунёни сезишига, сезги органлари фаолиятига таъсир кўрсатади. Инсон анализаторларининг ишига тил билан боғланган тафаккур ёрдам қилади. Бу, инсоннинг ҳатто биринчи сигнал системаси ҳам ҳайвонлардаги сигналлардан анча устун эканлигини кўрсатади.

Дунёни билишда икки босқич: жонли мушоҳада ва абстракт тафаккурнинг бир-бири билан боғлиқлиги, улар ўзаро таъсирда эканлиги бизга маълум. Сигнал системаларининг ўзаро алоқаси диалектик материализмнинг бу таълимотини исботлайди. Абстракт тафаккуримиз жонли мушоҳада орқали ташқи дунё билан боғланганидек, иккинчи сигналлар ҳам муҳит билан биринчи сигналлар орқали боғланади. Шундай қилиб, сигнал системалари ҳақидаги таълимот ҳам ленинча инъикос назариясини тасдиқлайди.

И. П. Павлов марказий нерв системасида, шу жумладан, бош миёна катта ярим шарлари пўстлоғидаги асосий процесслар — қўзғалиш ва тормозланишдан иборатдир, деган идеяни илгари сурди ва уни исботлаб берди. Қўзғалиш — нерв ҳу-

⁷ В. И. Ленин, Фалсафа дафтарлари, 1947, 256-бет.

жайралари ва толаларининг фаол ҳолати, тормозланиш эса уларнинг фаол бўлмаган, дам олаётган ҳолатидир. Барча руҳий процесслар шу икки қарама-қарши процесснинг ўзаро таъсири ва мувозанатлашишига асосланади.

Қўзғалиш билан тормозланишни қуйидагича тасаввур қилиши мумкин: ташқи қўзғаткич қўзга таъсир қилар экан, табиийки, кўриш анализаторлари ишга тушади. Натижада кўриш анализаторларининг пўстлоқдаги участкаси қўзғалади, қўшни участкалар эса қисман тормозланади. Мабодо эшитиш анализатори ишласа, бошқа марказлар, шу жумладан кўриш анализаторининг маркази ҳам тормозланади. Қиши моҳнат билан банд бўлган, тафаккур қилаётган вақтда мия пўстлоғида қўзғалган ва тормозланган марказлар мунтазам ва доимо алмашиб туради. Нерв ҳужайралари учун қўзғалиш қанчалик зарур бўлса, тормозланиш ҳам шунчалик зарурдир. Тормозланиш вақтида ҳужайралар дам олиб сўнгги фаолият учун куч тўплайди. Бу процесс мия физиологик фаолиятининг объектив дунё қонуниятларига, диалектика қонуниларига бўйсунинишни кўрсатади. Қўзғалиш ва тормозланишнинг ўзаро зиддияти ва боғлиқлиги объектив дунё қарама-қаршиликларининг бирлиги ва кураши қонунининг хусусий тавдаланишидан биридир.

И. П. Павлов уйқу, туш кўриш, гипноз каби ҳодисаларни шу қўзғалиш ва тормозланиш процессларига асосланиб тушуниради. Нормал уйқу нерв системасининг олий ва қуйи бўлимларига тормозланишнинг тўла ёйилиши натижасидир. Агар тормозланиш процесси катта ярим шарлар пўстлоғига тўла ёйилмай, унда қўзғалган қисмлар қолса, киши ўнгнда кўрган ёки эшитган, ўйлаган нарсалари тушига киради.

Киши ухлаганда бош мия пўстлогининг қандайдир нуқтаси тормозланмай қолиши мумкин. Гипнозчи гипноз қилнаётган киши миясининг ана шу «соқчи» нуқтаси орқали унга таъсир этиб, муайян ҳаракатларни бажартириши мумкин. Маблумки, гипноз ҳам уйқуга ўхшаса-да, бироқ жузъий, тўла бўлмаган унқудир, холос.

Уйқу, туш, гипноз ва лунатизм дин тақводорлари қўлида кураб бўлиб хизмат қилди. Руҳонийлар халқнинг онгини чапгитиб, уларни «жон», «худо» ва «фаришталар» билан заҳарладилар. И. П. Павлов ана шу процессларни илмий асосда тушунириб беришга муяссар бўлди.

Шу бобда баён этилган фикрларимизни шундай хулосалаймиз. И. П. Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимоти материалистик таълимотдир. У ўз таълимоти билан физиология фани тарихида бурилиш ясади, маскур фандаги идеализм, дуализм ва агностицизмга қақшатғич зарба берди.

И. П. Павлов назарияси мия ярим шарлари фаолиятида марказий физиологик ҳодисани шартли рефлекс ташкил этади, деган таълимотга асосланади. Ташқи шароит — сабаб, слий нерв фаолияти эса оқибатдир. Организм ва муҳит алоқасини бундай тушунириш чуқур, илмий материалистик аҳамиятга эга бўлиб, инсон психикасини диний-идеалистик талқин қилишга зарба бўлди. Психика,— И. П. Павловнинг фикрича,— юксак тараққий этган материя ёхуд миyaning маҳсули, унинг хоссаси ёки функциясидир. И. П. Павлов диалектик материализмнинг инсон психикаси, онги ҳақидаги таълимотини тажриба йўли билан исботлаб берди. И. П. Павлов маълумотига қараганда, инсон психикаси объектив қонуниятларга бўйсунди. Психика инсон миясидан ажралган ҳолда яшамайди, миyaning фаолиятини эса объектив йўл — шартли рефлекслар методи билан текшириш мумкин. Психика ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, уни моддий нерв процессларига қўшиб юборини нотўғридир. Кишининг руҳий фаолияти аслида шундай олий нерв фаолиятики, организм билан муҳит орасида шу орқали мувозанат ўрнатилди. Демак, мия пўстлоғи ташқи дунёни акс эттирувчи органдир. Мия пўстлоғида нерв процесслари билан боғланган ҳолда сезги, тасаввур, тушунча каби инъикос шакллари ташкил топади. Бинобарин, шартли алоқаларнинг шаклланиш пайтида психика шаклланади. Буни И. П. Павлов, кейинчалик унинг шогирдлари жуда кўп экспериментал фактлар ёрдамида асослади. Бу билан инсоннинг материяга боғлиқ бўлмаган «жон» худо томонидан яратилди деган диний таълимотга зарба берилди. Шунингдек, бирдан-бир тўғри таълимот бўлган диалектик материализмнинг билиш назарияси И. П. Павлов таълимотида илмий-табiiий асослаб берилди.

Ҳозир совет олимлари шартли рефлексларни ўрганish ва умуман олий нерв фаолияти ҳақидаги назарияни ривожлантириш ҳамда таъомиллаштириш борасида янгидан-янги муваффақиятларни қўлга киритмоқдалар.

Анализаторларнинг фаолияти, қўзғалишнинг ҳаракат йўллари ҳақидаги масалаларни очинида янги фикрлар айтилмоқда. Ҳамма сезги органларида марказдан рецепторларга кетувчи эфферент тоалар борлиги аниқланди. Қизиги шуки, марказий орган рецепторлар фаолиятига шу тоалар орқали, рецептордаги мускул аппарати ҳамда вегетатив нерв системаси орқали таъсир этади.

Б. Г. Ананьев, Е. Н. Соколов, А. Л. Ярбус ва бошқаларнинг аниқлашча, ҳиссий образ қатор анализаторларнинг барқарор шартли рефлекс системалари асосидаги ўзаро таъсир ва алоқаси натижасида пайдо бўлади. Бу авторларнинг

фикрига кўра энди образ айрим рефлектор ҳаракатнинг натижаси сифатида эмас, балки мураккаб нерв процесслари: анализ ва синтез, генерализация ва дифференциация, қаторлашиб шаклланадиган рефлектик ҳаракатларнинг мураккаб муносабатлари натижасида юзага келадиган нарса сифатида ташувишлики керак. Мана шу фикрни асослаб Е. В. Шорохова ва В. М. Каганов бундай деб ёзади: «образ — бу изчил амалга ошадиган ва ўзаро алоқага кирадиган ҳамда бир бутунни ташкил қиладиган рефлектор ҳаракатларнинг мажмуасидир. Шулар натижасидагина нарсалар бизнинг кўз олдимизда ўзининг кўп жиҳатлари билан симультив равишда намойён бўлади»⁸.

Шунинг айтиб ўтиш керакки, образ масаласини, образнинг чиндо бўлиши ва ривожини энди рефлектор ёй ёрдамидагина ташувириб бериш кифоя қилмайди. Шу кунда олимлар бу масала ҳақида янги принципал фикрларни айтмоқдалар. Совет олимлари Н. И. Гращенков, Л. П. Латаш, Л. М. Фейгенберг, П. К. Анохинлар яратган илмий асарлар диққатга сазовордир. Масалан, П. К. Анохиннинг фикрича, организм сигнал ёрдамида олинадиган информацияни аввал маълум ёки номасълумлигини ҳисобга олади, бошқача қилиб айтганда, организм шу информацияни «кутади». Агар информация олдиндан маълум бўлса, у, албатта бир хилда, янги бўлса бошқача «қабул» қилинади. Бунда организм аввалги тажрибасига асосланиб ҳодиса, воқеаларни олдиндан билиш имкониятига эга бўлади. Буни автор олдинловчи (опережающее) кўзгалтириш деб атайдди. Унинг фикрига кўшилган бошқа олимлар бу идеянинг умуман биология фани учун аҳамияти катта эканлигини қайд қилиб ўтадилар. «Физиология фани, — деб ёзади бир гуруҳ авторлар, — рефлексе структураси ҳақидаги аввалги тасаввурдан воз кечмасдан ҳамда нерв системасида олдинловчи кўзгалтириш (олдиндан кўриш) бор деган фикрни қабул қилмасдан туриб организмнинг актив фаолиятининг ўрғанишига кириша олмайди»⁹.

Шу авторларнинг фикрига кўра, рефлексе структураси рецептордан бошланиб эффекторда тамом бўладиган ёй шаклида олиб қараладиган бўлса, организмнинг келгуси фаолиятида келган информация ҳақидаги таассуротининг аҳамиятини

⁸ Е. В. Шорохова и В. М. Каганов, Некоторые философские проблемы психологии, «Философские вопросы физиологии высшей нервной деятельности и психологии», М., 1963 г.

⁹ П. И. Гращенков, Л. П. Латаш и Л. М. Фейгенберг, Диалектический материализм и некоторые вопросы современной нейрофизиологии, Философские вопросы физиологии высшей нервной деятельности и психологии, М., 1963.

кўрсатиб бўлмайди. Бу информацияга эга бўлмай туриб, мия нерв фаолиятини мақсадга мувофиқ равишда ташкил қила олмайди, агар шу фаолиятга биронта тасодифий воқеа таъсир қиладиган бўлса, уни ўз вақтида бартараф қила олмайди ҳамда натижага эришилгандан кейин нерв фаолиятини ўз вақтида тўхтатишга ҳам ожизлик қилади.

Шунинг учун рефлекс ёй шаклида эмас, балки ҳалқа, доира шаклида бўлиб, унда эффектор ҳамда ҳаракат объектидан рецепторга кетувчи акс алоқа бордир. Бу ҳалқа ташқи муҳит таъсирида ўзгариб туради.

П. К. Анохин мия пўстлогига рефлектор ҳаракатлар таъсирини ҳисобга олиб, уни аниқлаб турувчи махсус аппарат борлигини таъкидлайди. Бу аппарат (П. К. Анохин уни акцентор деб атайдди) мия пўстлогига илгариги таъсирлар натижасида шаклланган бўлади. Шундай қилиб, шартли рефлекслар, умуман олий нерв фаолияти ҳақидаги фан мунтазам ва узлуксиз ривожланиб бормоқда.

Аммо шуни айтиб ўтиш керакки, ҳозирги табиёт илми сезги ҳақидаги В. И. Ленин таълимотини тўла тасдиқлади. В. И. Лениннинг «сезги объектив дунёнинг субъектив образидир» деган фикри батафсил ва тўла-тўқис исботланди. Бу фанларга асосланиб айтиш мумкинки, сезги ташқи дунёнинг киши миясида акс этган идеал, яъни моддий бўлмаган образидир. Бошқача қилиб айтганда, сезги моддий процесслар, яъни нерв процесслари билан узвий боғланиб, улар асосида пайдо бўладиган идеал образ, иккиламчи воқеликдир.

Сезгининг ўзига хос хусусияти унинг ташқи дунёнинг айрим томонлари билан алоқага кириши, яъни айримликни акс эттиришидир. Сезги сигналлик функциясини нарса ва ҳодисаларнинг ташқи томони билан бўлган алоқаси орқали бажаради. Сезгида аввало нарсаларнинг тасодифий томонлари акс эттирилади, бу унинг асосий хусусиятидир¹⁰.

Сезгидаги асосий зиддият ҳам ана шунладир. Бу зиддиятнинг очиш, ундаги қарама-қарши томонлар нимадан иборат эканлигини аниқлаш гоаят муҳим назарий ва методологик аҳамиятга эгадир. В. И. Ленин таълим бериб айтганидек, ҳар бир предмет ёки ҳодиса қарама-қаршиликлар бирлигидан иборатдир. Предметни ўрганишнинг бирдан-бир тўғри

¹⁰ Бундан, албатта, нарса ва ҳодисаларнинг умумий ва зарурий томонлари инсон миясида сезгидан мустақил равишда акс этар экан, деган хулоса чиқмайди. Предметларнинг умумий томонларини акс эттирувчи абстракт тафаккур (тушунча, хулоса ва ҳоказолар) ҳам шунга сезгига таянади. Инсон онгига сезгидан бошқа йўл билан кирган ҳеч нарса йўқ. Бу ерда гап сезгининг умумийлигини бевоқифа ўзида акс эттириб олмаслиги, «қамраб» ола олмаслиги ҳақида кетаётган.

Йўли шу предмет ёки ҳодисани ўз ақлимизда қарама-қарши томонларга ажратиш ва шу томонларни алоҳида-алоҳида ҳамда бирликда ўрганиш диалектиканинг негизидир. Фақат шундагина биз предмет ёки ҳодисанинг ривожланиш манбаини, унинг тараққиёт йўлларини билиб олишимиз мумкин. Бу эса уларни чуқур билишнинг асосий шартларидан биридир.

Хўш, сезгининг ички зиддияти нимадан иборат?

Сезги предметнинг айрим, тасодифий томонларини «ажратиб» олиб ўзида акс эттиради. Бу билан у бир бутунни унинг қарама-қарши томонларига бўлади, яъни ўзида ҳодисани акс эттирса-да, моҳиятини бевосита «қамраб» ололмайди. Натижада билиб олинган айримлик ва ҳали акс эттирилмаган умумийлик орасида зиддият пайдо бўлади. Обьектив воқеликда бу томонлар органик бирликда бўлганидан уларнинг умумийлигини, хусусиятлар, белгилар йиғиндисини билиб олишимиз зарур бўлади. Сезги доимо шу умумийликка интилади ва унга етишга қобил, аммо унинг чекланганлиги, яъни предмет (объектив борлик) билан бевосита боғлиқлиги бунга йўл қўймайди. Ана шу зиддият асосида сезги ривожланади. Шу сабабли билиш процессида сезги билишнинг юқори шакллари, босқичларига (қабуллаш, тасаввур, тушунча ва ҳоказо) ўтиб туради. Бу жараён албатта практикага асосланади. Ижтимоий ҳаёт эса нарса ва ҳодисалар моҳиятини очишни, уларни чуқур билишни тақозо қилади.

Биологик нуқтан назардан, яъни сезгининг организм ҳаётидаги тутган ўрни ва моҳиятига келганда шунини айтиш керакки, сезгида ташқи муҳит организм билан ўзининг айрим томонлари, хусусиятлари орқалигина боғланади. Маълумки, ташқи муҳит ниҳоятда мураккаб ва кўп хил таъсирдан иборатдир. Организм ташқи дунё билан мураккаброқ алоқа ўрнатилишга зарурият сезади. Предмет ёки ҳодисалар бир бутунлигича организм учун биологик аҳамият касб этиб, шу комплекс қўзгаткичларга жавоб қайтаришга мажбур бўлади.

Шундай қилиб, сезги ўз ички қарама-қаршиликлари орқали нисбатан мустақил ривожланади.

Буни биз ҳиссий билишнинг сезгига нисбатан мураккаброқ ва юқориқоқ шакли — қабуллаш мисолида яққолроқ кўрамиз. Қабуллаш физиологик нуқтан назардан қуйидагича шаклланади. Бир бутун предмет миёда турли хусусиятларни воситасида қатор қўзғалишлар ҳосил қилади. Миёда қўзғалган марказлар орасида алоқа ўрнатилиши натижасида предметнинг бир бутун ҳиссий образи пайдо бўлади, яъни унга бевосита қабуллаш юзага келади. Демак, қабуллаш сезгилар асосида шаклланади. Аммо бундан қабуллаш сезгиларнинг оддий йиғиндисидан, уларнинг арифметик қўшилмасидан иборат

рат экан, деган маъно келиб чиқмаслиги керак. Комплекс қўзгаткичга эга бўлган жавоб сезгидан тубдан фарқ қилади, бунда қўзгаткич эмас, балки қўзгаткичлар муносабати, уларнинг бирлиги ҳал қилувчи роль ўйнайди. Бошқача қилиб айтганда, сезгида предметнинг айрим белгилари ҳар қайсиси ўз йўли билан қўзгаткич вазифасини ўтаса-да, аммо ўзаро муносабатга кирмайди, қабуллашда эса шу предмет белгилари бир бутунлигича акс эттирилади.

Қабуллаш билишнинг сезгига қараганда юқорироқ ва чуқурроқ шаклидир. Сезгида предмет ёки ҳодиса хусусиятлари бир-бирига боғланмасдан, алоҳида-алоҳида акс эттирилса, ҳиссий қабуллаш уларни муайян даражада умумлаштиради. Масалан, олмани сезги орқали қабул қилганимизда, унинг рангини кўзимиз орқали ё қаттиқ-юмшоқлигини қўлимиз орқали, ёхуд нордон-чучуклигини тилимиз орқали ёки бошқа айрим хусусиятини биламиз, ҳиссий қабуллашда эса мана шу олманинг умумийлашган образи акс этади. Бунда олманинг хусусиятлари (шакли, ранги, ҳиди, мазаси ва ҳоказо) ўзаро узвий боғланиб, муайян предмет (олма) моддий бирлигини ифодалайди. Ҳиссий қабуллаш предмет ёки ҳодисанинг ана шу хусусиятлари муносабатини, уларнинг ички тузилиш билан белгиланадиган алоқаларини акс эттиради. Ҳиссий қабуллаш билишни сезгидан бир поғона юқорига кўтариб, нарсаларнинг моҳиятини очинга ташланган янги қадам бўлиб хизмат қилади. Бундаги образнинг бир бутунлиги туфайли буюм ва ҳодисаларнинг сезги акс эттира олмайдиган томон ва белгилари ҳиссий билиш доирасига тортилади. Ҳиссий қабуллашда сезгидан фарқ қилароқ буюмларнинг доира кўриниши, линияси, шакли акс эттирилади. Сезги буюм ва ҳодисаларнинг тўла сирти ва узун-қисқалигини акс эттира олмайди, чунки буларни қабуллаш учун сезги органларининг ҳамкорлиги талаб этилади. Масалан, психологик экспериментлар далилат беришича, чақалоқ ярим ёшга кириши биланоқ у буюмларнинг ташқи шакллариини фақатгина кўз воситаси билангина эмас, балки кўз, тери сезгиси, қулоқ ва мускуллар ёрдамида ҳам билиб олади.

Ҳиссий қабуллаш шахснинг турмуш тажрибаси, унинг онгига ҳам боғлиқ. Бунда тафаккур билан боғланган тил ҳам муайян даражада таъсир этади. Демак, ҳиссий қабуллаш сезгига қараганда мазмунли ва чуқурроқ билим беради.

Билиш процесси жонли мушоҳаданинг бу шаклида ҳам тўхтаб қолмайди, у предмет ва ҳодисаларни яхшироқ ва тўлароқ билиш учун уларнинг моҳиятини билишига интилади. Буюмларнинг энг муҳим белгиларини акс эттириш учун билиш процесси абстракция ва умумлаштириш процессларини чуқурроқ амалга

оширишга интилади. Шу тариқа ҳиссий билишнинг юқори шакли т а с а в в у р юзага келади.

Т а с а в в у р ҳақида иккинчи бобда батафсил фикр юритилганидан биз бу ерда сезги билан сўзнинг алоқаси устида тўхталамиз, яъни шу бобда олдимизга қўйилган асосий мақсадга ўтамиз.

Ҳўш, сўзнинг, қолаверса тилнинг сезгига таъсири нимадан иборат?

Бу саволга фақат ижтимоий практикага асосланибгина ялмиий жавоб олиш мумкин. Ижтимоий практика туфайли инсон сезгиси ҳайвон сезгисидан фарқ қилади, чунки инсон сезгисига тил ва тафаккур фаолияти келиб қўшилади. Шу сабабли инсон сезгиси онгли равишда амалга ошади. Муҳими, иккинчи сигнал системаси сезгининг найдо бўлиш ва ривожланишини ижтимоийлаштиради. Нутқ анализаторлари, биринчи навбатда нутқ органларини ҳаракатга келтирувчи анализаторлар бошқа анализаторлар фаолиятини идора қилади. Иккинчи сигнал системаси фаолияти устида қўш йиллар давомида тадқиқот олиб борган Н. И. Красногорский бундай деб ёзади: «Фақат инсонга хос нутқ ҳаракати анализатори бошқа анализаторларнинг ҳаммасидан нутқ шартли реакциялари ташкил қилиш йўли билан бутун мия фаолиятини анализ қилади ва умумлаштиради. Иккинчи сигнал системаси кишининг бутун ички ва ташқи дунёсини ақс эттиради. Нутқда жаранглаб турувчи бу шартли боғланишлар, шахс миёсида ва тилида шаклланувчи шартли нутқ структуралари юксак анализ ва синтезнинг, тафаккур процессларининг моддий асосидир»¹¹.

А. Н. Соколов ва Н. Х. Швачкин ўтказган тажрибалар ҳам бу фикрни неботлади¹².

Ижтимоий практика кишидаги сезгини тафаккур билан боғлайди. Худди шу практика нарса ва ҳодисалар моҳиятини пайқашни билиш процессидан талаб қилади.

Сезги ва қабуллаш процеслари миёда ақс этадиган дунё билан бевосита боғлиқ бўлиб, бунда сезги органлари функцияси катта аҳамиятга эга эканлигини юқорида айтиб ўтган эдик. Мана шу сезги органлари ёки анализаторларнинг ривожда ижтимоий практика ҳал қилувчи роль ўйнагани ҳолда

¹¹ Н. И. Красногорский, К физиологии становления детской речи, журп. «Высшей нервной деятельности», 1952, т. II, выпуск 4, стр. 475.

¹² А. Н. Соколов, О речевых механизмах умственной деятельности, «Известия АПН РСФСР», выпуск 81, М., 1956, Н. Х. Ш в а ч к и н, Экспериментальное изучение ранних обобщений ребенка, «Известия АПН РСФСР», выпуск 54, 1954.

тафаккур билан боғланган тил ҳам ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади, чунки тафаккур сезгига тил орқали таъсир этади.

Ижтимоий меҳнат, практика киши анализаторларини ниҳоятда устун даражада тараққий қилдирди. Анализаторларга таъсир ўтказувчи қўзгаткичлар доираси ҳам практика туфайли узлуксиз кенгайиб боради. Масалан, инсон сезги органлари, анализаторлари ташқи дунё билан шундай алоқага киришади. Ижтимоий практикаси бўлмаган ҳайвонот олами бундан мутлақо маҳрумдир. Меҳнат предмети ва қуроллари, ҳар хил воқеа ва ҳодисаларнинг ўзаро мураккаб боғланиши ва ҳоказолар бунга мисол бўла олади. Инсон сезги органлари фақатгина айрим предмет ва ҳодисалар билангина эмас, балки процесс ва боғланишлар билан алоқага киради.

В. И. Ленин инсон сезги органларининг ишига юксак баҳо бериб бундай деб ёзган эди: «Агар инсон бундан кўпроқ сезгиларга эга бўлганда янада кўпроқ нарсаларни кашф этармиди? Йўқ»¹³. Гап шундаки, ижтимоий практика инсон сезгиларини ниҳоятда юксак даражада ривожлантирди, бу анализаторлар ёрдамида инсон борлиқдаги барча нарсаларни билиб олишга қодир. Ҳар хил қурол ва асбоб-ускуналар ёрдамида оддий қўз ёки бошқа сезги органлари пайқайдиган нарсаларни сезиб олиш имкониятига эга бўлади. Шу маънода инсоннинг сезги органлари ҳайвонниқидан тубдан фарқ қилади, унга нисбатан ниҳоятда бой. Инсон қулоғи музикани, кўзи эса нарсаларнинг гўзаллигини қабул қилади.

Сезги органлари сезиш қобилиятининг меҳнатда ўсишига бир неча мисол: тўқимачилик саноатидаги баъзи мутахассислар қора матонинг қирққа яқин хилини бир-биридан фарқлаш қобилиятига эга экан. Айрим пўлат эритувчилар эриган чўян температурасини кўз билан чамалаб аниқлай оладилар. Кишининг сезги органлари, албатта, чексиз, поёнсиз бир нарсаси эмас. Инсон кўзи, масалан, ҳамма нурларни кўра олмайди. «Ҳамма нурларни кўрган кўз ҳеч нарсани кўра олмаган бўлур эди», — дейди Ф. Энгельс¹⁴. Ижтимоий практика инсон кўзини чексиз имкониятга эга қилиб қўяди.

Ижтимоий практика ҳақида гапирар эканмиз, сезгининг шаклланиши ва ривожда тилнинг ролини алоҳида қайд қилиш керак.

Иккинчи сигнал системаси инсон психикасининг моҳиятини ўзгартувчи воситадир. Сезги органларининг фаолияти иж-

¹³ В. И. Ленин, Фалсафа дафтарлари, 1947, 49-бет.

¹⁴ Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1948, стр. 193.

тимой қонуниятларни ўзида акс эттирувчи сўзнинг контроли остида бўлади.

Сўзлар рецепторларнинг ишига муайян йўналиш кўрсатибгина қолмасдан, балки ҳатто сезги хизматини ҳам ўтайдилар. Шу маънода инсоннинг биринчи сигнал системаси ҳам ижтимоий детерминизм қонуниятларига бўйсунди.

Профессор С. В. Кравков ўзининг «Сезги органларининг иши» асарида қизиқ бир мисол келтиради: бир хил ёғочдан шиланган, аммо узунлиги ҳар хил цилиндрларни оламиз. Булардан кичигининг ичига қўрғошин қуйилиб, оғирлиги узун цилиндрнинг оғирлигига тенг қилинган. У цилиндрларни қўлга олиб кўрсак, кичиги узупидан оғирроқдай тўйилади. Бунинг сабаби нормал кишилар кичик цилиндрни ҳажмига қараб енгил деб ўйлайдилар. Аслида эса у енгил чиқмаганлиги ҳамда бунга қарши фикрда бўлинганлигидан ҳамма кишилар кичик цилиндр каттасидан оғирроқ экан деган фикрга келиб қоладилар¹⁶. Бу мисол ташқи дунёни ҳиссий қабуллаш процесси мураккаб ақлий процесс, абстракт тафаккур билан боғлиқ эканлигини кўрсатади. Бу бизни ташқи дунёни бевосита ҳис қилаётганимизда онгли бўлишимиздан, хато қилмасдан, ўйлаб сезишга интилаётганимиздан дарак беради. Маълумки, сезги шаклланишида кишининг билими, интилиши, хоҳиши жуда катта роль ўйнайди.

¹⁶ Қаранг: С. В. К р а в к о в, Работа органов чувств, Изд-во «Правда», М., 1949, стр. 15.

И б о б

ҲИССИЙ БИЛИШДАН РАЦИОНАЛЬ БИЛИШГА УТИШДА ТИЛНИНГ РОЛИ

Тасаввур ва сўз

Алоқа воситаси бўлган тилнинг билиш жараёнида катта аҳамиятга эгаллигини тасаввур мисолида яққол кўриш мумкин, чунки тасаввур ҳиссий билишнинг энг ривожланган, юқори босқичга кўтарилган шаклидир. Бунинг сабаби аке этирилаётган предмет ва ҳодисалар билан бевосита боғлиқ бўлмаган тасаввур абстракциялаш имконига эга бўлади, бинобарин, мана шу жараёнда муайян умумлаштириш бўлганлиги сабабли тасаввур билишни абстракт тафаккурга яқинлаштиради.

Тасаввур нима, унинг билиш процессидаги ўрни қанақа? Тасаввур ҳақида буюк рус физиолог И. М. Сеченов бундай ёзган эди: «ҳамма такрорланувчи, бир-бирига яқин таассуротлар бизнинг хотирамизда якка ҳолда эмас, балки (айрим ҳолларда хусусий моментларни сақтаса-да) бир бутун ҳолда сақланиб қолади. Шунинг натижасида мингларча бир-бирига яқин алоқа бирлашади, умуман, агар ҳамма кўрган, эшитган ва синаган таассуротларимизни миллионлар деб ҳисобласак, уларни бир неча юз ёрдамида ифода қилиш мумкин»¹.

И. М. Сеченовнинг бу сўзлари тасаввурнинг физиологик асосларини тушунишга замин бўлди. Дарҳақиқат, бизнинг миямизга таъсир қилувчи предмет ва ҳодисаларнинг айрим ва якка-якка белгилари онда-сонда такрорланган (яъни уларнинг мияга такрор таъсири сийрак бўлган) тақдирда, улардаги умумий ва барқарор белгилар тез-тез қайталаниб туради. Худди ана шу такрор таъсир қилувчи жиҳатлар тасаввурнинг шаклланишига сабаб бўлади. И. М. Сеченов фикрларини тасдиқлаган ва уларни янада ривожлантирган

¹ И. М. Сеченов, Избранные философские и психологические произведения, «Элементы мысли», Огиз, 1947, стр. 439—440.

академик И. П. Павлов тасаввур ҳам билишнинг бошқа шакллари каби рефлектор моҳиятига эга эканлигини асослаб берди. Ташқи дунё таассуротларини қабул қилувчи мия шу қўзғаткичларга шартли боғланиш билан жавоб берар эканлиги мияда муайян «из» қолдиради. Мана шу «из»ларнинг жопланиши, фаол ҳолатга ўтиши тасаввурнинг физиологик асосини ташкил этади. Биз аввал кўрган, эшитган, билган предмет ва ҳодисаларнинг хотирамизда қайтадан гавдаланиши миянинг ана шу қобилиятига асосланади.

Хотира, тасаввур сезги билан органик алоқада бўлади. Ана шу алоқани эса тутиш диалектик материализм нуқтаи назаридан принципиал аҳамиятга эга. Буржуа психологлари инсон психикасини миянинг тугма хислатларининг маҳсули, деб уни ташқи дунёнинг ипъикоси эканлигини рад этишига уринадилар. Бихевиоризм, фрейдизм, персонализм ва шу каби оқимлар психик функциялар инсон миясининг тугма хусусияти деган фикрни ҳозирги табиийт илми далиллариغا мослаштиришга уринадилар. Аммо бу уринишлар фан ва практикага ётдир.

Академик И. П. Павлов таълимотида аксинча, хотира ва тасаввур рефлектор моҳиятга эга деб кўрсатилади. Бу таълимот диалектик материализмнинг «нарсалар биздан ташқарида мавжуд, бизнинг қабуллаш ва тасаввурларимиз уларнинг образларидир» (Ленин) деган таълимотига мос келади.

И. М. Сеченов тасаввурнинг сезги билан алоқада эканлигини эътироф этар экан, «Демак, яна такрор айтаманки, ҳақиқий таассурот ҳамда унинг оқибати ва шу таассуротлар ҳақидаги тасаввурлар орасида процесс нуқтаи назаридан ҳеч қандай тафовут йўқ. Бу ҳам ўша бир психик мазмунданги рефлексдирки, бунда тафовут фақат қўзғаткичлардадир»² деб таъкидлаган эди. Бинобарин, сезгилар асосида ташқи дунёнинг бевосита таъсири, тасаввурнинг асосида эса «из»лар ётади.

Ташқи дунё предмет ва ҳодисаларининг мияда чуқур эскиретишида ана шу «из»ларнинг аҳамияти ниҳоятда катта. Энг муҳими шуки, мия пўстлоғи шу «из»ларни айрим-айрим ҳолда сақлаш билан бирга, уларни муайян даражада умумлаштиради ҳам. Агар мия пўстлоғи шуларни сақлаб қолмаганда, уларни умумлаштирмаганда эди, такрор таъсир қилувчи қўзғаткичларнинг бир марта таъсир қилган қўзғаткичдан фарқи бўлмас эди; бошқача қилиб айтганда, би-

² И. М. Сеченов, Избранные философские и психологические произведения, Госполитиздат, М., 1947, стр. 358.

лиш процессида умумлаштириш, тафаккур вужудга келмаган бўлур эди.

Баъзи буржуа психологлари тасаввурни «образлар образи», яъни сезги асосида шаклланган, ташқи дунё билан боғланмаган бир нарса деб тушунтирмоқчи бўладилар. Аммо бу фикр фан далилларига зид бўлиб, мутлақо нотўғридир.

Тасаввур сезгилар негизида пайдо бўлади, аммо тасаввурнинг мазмуни акс эттирилувчи ташқи дунёга боғлиқ. Бинобарин, тасаввурнинг мазмуни масаласини унинг келиб чиқиши ҳақидаги масала билан алмаштириб юбориш тўғри эмас. Тасаввур сезгидан пайдо бўлади, аммо сезгиларнинг оддий йиғиндиси эмас, балки улардан сифат жиҳатдан фарқланувчи алоҳида образдир.

Тасаввур билан сезги орасида бир қатор муҳим тафовутлар бор. Булардан асосийларни қуйидагилардир:

1. Сезги ва қабуллаш бевосита нерв системасига муайян вақт таъсир қилувчи предметларни акс эттиради. Тасаввур эса қайд қилиб ўтганимиздек, аввал таъсир қилган, аммо айни вақтда бевосита таъсир қилмаётган предметларнинг инъикосидир.

2. Сезги ва қабуллашда образ аниқ, равшан бўлади, бу, албатта, қўзгаткичларнинг интенсивлигига боғлиқдир. Тасаввур образи эса сезги ва қабуллашдаги образларга қараганда унча аниқ ва равшан бўлмайди.

3. Сезги ва қабуллашдаги образлар нисбий барқарорлик билан характерланган тақдирда тасаввурда шаклланган образлар ўзгарувчан бўлади.

4. Сезги ва қабуллашнинг физиологик асоси рецепторлар ва мия пўстлогининг бевосита иштирокида, тасаввурнинг физиологик асоси эса, юқорида айтганимиздек, мия пўстлогининг функцияси патижасида юзага келади. Шунинг учун ҳам тасаввур умумлаштириш имконига эга.

Хўш, тасаввурдаги мана шу умумийлик нима ва унинг билиш жараёнидаги роли қандай? Қуйида шу масала устида қисқача тўхталиб ўтамиз.

Психологияда тасаввур иккига: якка ва умумий тасаввурга бўлиниши исботланган. Дарҳақиқат, илгари акс эттирилган айрим, муайян предметни, айтайлик, маълум бир иморатни тасаввур қилишимиз мумкин. Бу, албатта, якка тасаввур бўлади. Аммо шундай тасаввур ҳам бўладик, бунда биз биронта муайян нарса ёки ҳодисани эмас, балки умуман нарса ёки ҳодисани кўз олдимишга келтираемиз. Масалан, иморат, кино-театр ёки стадионнинг умумий образини кўз олдимишда гавадантираемиз. Бундай тасаввур

умумий тасаввур деб аталади. Агар биз умуман кино-театр-ни тасаввур қилсак, бунда муайян кино-театрларнинг айрим томонларидан, уларнинг хусусий белгилари мавҳумлашиб, янги бир вақтда шу кино-театрларга хос умумий белгилар-ни бирлаштираемиз. Демак, умумий тасаввурда нарсалар-нинг индивидуал хусусиятлари эмас, балки уларнинг бир бүтун гуруҳасига, синфларига хос белгилари акс эттири-лади.

Якка ёки умумий тасаввурнинг пайдо бўлишида киши-нинг ўз олдига қўйган мақсади ҳам асосий роль ўйнайди. Бунда биз ҳиссий билиш образларининг шаклланишида тил-нинг аҳамиятини яна яққолроқ кўраемиз. Шу нарса харак-терлики, умумий тасаввурнинг пайдо бўлишида бош мия пўстлогига қўшимча нерв алоқалари юзга келиб, янги об-ривнинг ҳосил бўлишида ана шу алоқалар физиологик асос бўлади.

Тасаввурнинг абстракт тафаккурнинг асосий шакллари-дан бири бўлган тушунча билан муносабати қандай? Маъ-лумки, билишнинг ҳиссий босқичдан абстракт тафаккур босқичига ўтишда, албатта, тасаввур ва тушунча бирлиги ва уларнинг тафовутини аниқлаб олиш зарур.

Тасаввурнинг тушунчага ўхшаш томони шуки, унда нарса ва ҳодиса маълум даражада умумлаштирилади. Шу-нинг учун ҳам у ҳиссий билишнинг бошқа шаклларига нис-батан тушунчага яқинроқ туради. Тасаввурдаги бу умум-лаштиришлик нимадан иборат ва нима асосида амалга ошади?

Мия пўстлогига қайта тикланган «из»лар ўзаро алоқага кириб мияда қатор ассоциациялар, нерв бирикмаларни вуж-удга келтиради. Шу асосда оддий, муайян тасаввур эмас, балки янги, умумлаштирилган тасаввур пайдо бўлади. Бун-да ёки якка тасаввурлар қўшилади. Равшанки, тасаввурда муайян даражада мавҳумлаштириш элементлари бор. Маъ-лумки, предмет ёки ҳодисалар айрим томонларининг ақлан ажратиб олиниши — мавҳумлаштириш дейилади. Масалан, биронта олма дарахти тасаввур қилинганда шундай бир неча хил олма дарахтининг муҳим бўлмаган иккинчи дара-жалани белгиларини мавҳумлаштириб, уларнинг асосий бел-гиларини умумлаштираемиз. Бунинг сабабини физиологик нуқтан назардан шундай изоҳлаш мумкин: илгари мия пўст-логига пайдо бўлган муваққат нерв алоқалари ўзаро боғ-ланиб эскилари асосида янги алоқалар вужудга келади, «из»лар бир-бири билан боғланади.

Демак, бундан тасаввур жараёни мавҳумлаштириш эле-ментларини ҳам ўз ичига олади деган хулоса келиб чиқади.

Бу эса умумлаштиришнинг энг муҳим шартидир. Мавҳумлаштиришда, ҳозиргина айтганимиз каби, умумлаштириш учун предмет ва ҳодисаларнинг айрим белги ва хусусиятлари ажратиб намоён этилади. Агар биз бирон нарсанинг, масалан, терак дарахтининг аниқ образини тасаввур этмоқчи бўлсак, табиий равишда жуда кўп муайян терак дарахтларининг муҳим бўлмаган белгилари эътиборга олинмай, уни умуман кўз олдимизга келтирамиз. Тасаввурдаги мавҳумлаштириш тушунчадаги мавҳумлаштириш учун замин сифатида намоён бўлади. Тасаввур предметдан, у билан бевосита тўқнашишдан ана шу йўл билан «узоқлашади».

Тасаввурда акс этган белгилар аynи вақтда ўхшаш жиҳатларига кўра бирлашади, умумлашади. Аммо тасаввурнинг ўзига хос асосий хусусияти шуки, у ҳиссий инъикоснинг шаклидир. У моҳиятни тўла ифодалай олмайди, шунинг учун у мавҳум мантиқий тафаккурининг шакли бўлолмайди. Павловнинг тасаввурни биринчи сигнал системасига кiritганлиги ҳам бежиз эмас³.

Бироқ турмуш, ишлаб чиқариш эҳтиёжи мақсадга тезроқ эришни ва дунёни ўзгартириш ишларини енгиллаштириш учун кишиларнинг предмет ва ҳодисаларни иложи борица мукамалроқ билишларини тақозо этади. Бунда кишилар ўз ошгида нарса ва ҳодисаларнинг кўзга дарҳол ташланувчи ташқи алоқалари билан бирга уларни ташқи томондан найқаб бўлмайдиган мураккаб, муҳим алоқа ва муносабатларини ҳам акс эттиришлари лозим.

Бевосита ҳиссий билишда, яъни ҳиссий аъзолар ёрдамида бундай мураккаб алоқаларни акс эттиришимиз мумкинми? Албатта, йўқ, чунки ташқи дунё предмет ва ҳодисаларининг кўпгина алоқа ва муносабатлари, хусусият ва сифатлари яширинган бўлади, улар ҳиссий аъзоларда бевосита гавдаланмайди. Сўнгра бу алоқаларнинг ташқи ифодаси уларнинг моҳиятига мос келмаслиги, ҳатто зид келиши ва уни инкор этиши ҳам мумкин. Масалан, капиталистик жамиятнинг иқтисодий алоқалари дастлабки қарашда нарсалар, меҳнат маҳсулотлари муносабатлари тарзида кўрилади. Товарларнинг бу ташқи муносабатлари замирида ҳокимлик ва қарамлик муносабатлари яширинган бўлиб, булар синфий курашнинг очиқ ҳамда яширин шакллари манбаидир. Бу муносабатларнинг хусусиятларини фақат мавҳум тафаккур ёрдамидагина очиб, чинакамга билиш мумкин.

Тушунчада умумий, муҳим ва зарурий ҳолатлар мавжуд бўлади. Предметни тўғри акс эттириш учун уни тушуниш,

³ И. П. Павлов, Полное собрание трудов, том 3, стр. 490.

ини унинг моҳиятини аниқлаш, билиш зарур. Диалектик материализм уқдирадими, ҳодиса ва моҳият бевосита бир-бирига мос келмайди, балки, аксинча, бир-бирига қарама-қарши бўлади.

«... Улар парчаларнинг кўриниш шакли ва моҳияти бевосита мос келганда эди,— деб ёзди К. Маркс,— унда ҳар қандай фан ҳам ортиқча бўлиб қолар эди»⁴. К. Маркснинг бу фикридан икки хулоса келиб чиқади: биринчидан ҳиссий билиш моҳиятни бевосита аке эттира олмайди, иккинчидан, билиш фан моҳиятини чуқур англашга даъват этади.

Маркстага бўлган давр материалистлари ақлнинг фаол ролини етарли баҳоламастан, уни ҳиссий маълумотларнинг етани қанга тиклашни, боғланишидан иборат, деб қараганлар. Бу билан улар моҳиятни бевосита билиш мумкин димоқчи бўлдилар. Улар моҳиятни билишда рўй берадиган сифат сакрашани кўрмадилар, тафаккурнинг фаол томонини тушунмадилар.

Маркста-ленинча диалектик материализм ўтмиш материализмнинг бу камчилигини бартараф этиб, ҳодисадан моҳиятга ўтиш диалектикасини кўрсатди. Диалектик материализм ҳодиса билан моҳиятга объектив дунё алоқа ва муносабатларининг ташқи ҳамда ички кўриниши сифатида қараган. Алоқаларнинг ташқи кўринишлари уларнинг ички моҳиятига мос келмаганлигидан билиш кўзга дарҳол ташлашмайдиган яширин алоқаларни намойиш этиши, аке эттириши шитилиши лозим.

Тасаввур билан тушунчани бир-бирига таққослаб, бу жирига батафсилроқ тўхтаб ўтамиз. Объектив дунё предмет ва ҳодисаларининг кўпгина томони, сифати, белгилари бор. Бу белгилардан баъзилари зарурий, муҳим ҳисобланиб, олинлари эса тасодифий, номуҳим бўлиб, предмет табиатини аниқлашга ёрдам бермаслиги ҳам мумкин.

Предметнинг туб табиатини ифодалайдиган, ҳамма шароитда ҳам ўша предметга хос бўладиган ва уни бошқа тур ҳамда жинсдаги предметлардан ажратиб турадиган белгилар муҳим белгилар саналади. Предмет мана шу белгиларсиз мавжуд бўла олмайди. Тушунчада эса ана шу муҳим белгилар аке этади.

Тасаввур ҳар кимда ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан, тарахт ҳақидаги тасаввур бир кишида қайин, бошқа кишида қайрагоч тарзида пайдо бўлиши мумкин. Ваҳолонки, тарахт тушунчаси барча кишиларда бир хил бўлиши керак, чунки уларнинг бир-бирини тушунгани тушунчанинг мана шу бир хиллигига асосланади.

⁴ К. Маркс, Қаштал, III том, 830-бет.

Тушунчада нарсаларнинг фақат муҳим белгилари акс этгани ҳолда тасаввурда булар билан бирга кўпгина тасодифий, номуҳим белгилар ҳам акс этади.

Масалан, суyoқлик ҳақидаги тушунчада турли жиём суyoқликлари уларнинг агрегат ҳолатига кўра ажралади ва бир-лашади. Бу тушунчага суyoқликка хос молекулалар алоқаси бўлган ҳар қандай жиём киради. Тасаввурда бу моҳият (суyoқлик) жараёнининг аниқлик даражасига кўра предметнинг яққа, тасодиф белгилари билан алоқада кўриниши мумкин. Суyoқлик бир кишининг тасаввурида сув тарзида, бошқа киши тасаввурида ёғ ва бошқа тарзида пайдо бўлиши мумкин.

Тушунчада акс этувчи бу моҳият ҳодисалардаги қонуниятдан бошқа нарса эмас, албатта.

Маълумки, объектив дунё ўзаро алоқадор ва бир-бирига боғлиқ бўлган предмет ҳамда ҳодисаларнинг, уларнинг хусусият ва сифатларининг йнфиндисидан иборатдир. Нарсалар бир-бири билан ўта мураккаб муносабатда бўлади. Бундай муносабат бир предметнинг хусусият ва сифати орасида ҳам, шунингдек, предметларнинг бир тури, жиёсининг турли хиллари орасида ҳам бўлади. Қонун предметлар ва уларнинг хусусиятлари орасидаги мана шу алоқа ва муносабатларнинг ифодасини мужассамлантиради.

Қонун муносабатдир.— деб ёздаи В. И. Ленин. Бироқ қонун нарсалар орасидаги ҳар қанақа умумийликни эмас, балки уларни бир хил, такрорланувчи белгилар билан боғлайдиган умумийликни ифодалайди. «Қонун ҳодисалардаги ўхшаш томонлардир»⁵,— деган эди В. И. Ленин. Демак, ҳодисаларда бир хил, такрорланувчи нарса — бу, уларнинг моҳиятидир. Бу тушунчада акс этади. Масалан, организм бирлиги ва муҳитнинг биологик қонуни ҳаётий жараён кечадган жойда барча ҳолатларда организмларни ўраб турган ҳаёт шароитларига мосланган ҳолда намоён бўлади.

Қонуннинг умумий характери шундаки, у ҳар доим ва ҳамма жойда ўзи қамрайдиган ҳодисалар доирасида амал қилади. Зарур шароитлар мавжуд бўлганда қонун албатта амал қилади, ўз кучини кўрсатади, бу қонун ҳам зарурийлик белгисига эгаллигини кўрсатади.

Социалистик жамиятда халқ хўжалиги тараққиётининг илани (пропорционал) ривожланиш қонуни зарурат билан ҳаракат қилади.

К. Маркс «Капитал» асарида капиталистик ишлаб чиқа-

⁵ В. И. Ленин, Фалсафа дафтарлари, 126 бет.

рини муносабатларни қонунларини тадқиқ этар экан, ишлаб чиқариш муносабатларининг ишлаб чиқарувчи кучлар даражасига мос келиш қонунини аниқлади ҳамда капиталистик тараққиёт йўлига кирган барча мамлакатлар капиталистик ишлаб чиқариш усулига мувофиқ ишлаб чиқариш муносабатлари тараққиётининг маълум босқичларини ўтишини кўрсатди. В. И. Ленин сўзи билан айганда, К. Маркс бу билан «такрорланувчанликнинг умум илмий асосини» ўриятди, бу эса социологияни аниқ фанга айлаштирди. Такрорланмайдиган, ўткинчи, тасодифий алоқалар қонун бўла олмайди.

Демак, қонунлар объектив дунёнинг зарурий, барқарор ва такрорланувчи алоқаларидир.

«Қонун ва моҳият,— деб кўрсатади В. И. Ленин,— бир хил (бир тартибли) ёки, аниқроғи, бир даражали тушунчалардир»⁶.

Тушунча объектив дунёнинг мана шу қонуний, муҳим алоқаларини очиш ва акс эттириш натижасида ҳосил бўлади.

Таъқиқ дунё қонунлари кашф этилиши билан уларнинг ишвиқоси сифатида илмий тушунча пайдо бўлади. Масалан, капиталистик жамиятда амал қилинаётган қонунларни атрофича тадқиқ қилмай жамият ҳақида илмий тушунча ҳосил қилиш мумкин бўлмас эди. К. Маркс «Капитал» асарида бунга амалга оширди.

Россияда либерал народникларнинг идеологлари (К. М. Михайловский ва бошқалар) бирон жамиятни, муайян жамиятда амал қилинаётган бирон қонунни тадқиқ этмасдан ва билмасдан туриб жамият, тараққиёт, капитализм ва шу каби тушунчалардан кўпинча фойдаландилар. Табиий, жамият, тараққиёт каби тушунча народникларнинг идеологларида объектив жараённинг ишвиқосини эмас, балки уларнинг субъектив қарашларини ифодалар эди. Народникларнинг субъектив идеализми ҳам мана шунда кўринади. Қонунларда ифодаланилган алоқалар мураккаб ва зиддиятлидир. Масалан, органик билан муҳит бирлиги қонунини икки қарама-қаршилик: преияг ва муҳитнинг доимий ўзгарувчи шароитларига мослашув бирлиги ва курашини кўрамиз. Улар мана шу қарама-қаршиликларнинг кураши, бир-бирига ўтиш жараёнида ҳаракат қилади ва ривожланади.

Тушунчалар қарама-қаршиликларни очиб, фикран бир-биридан ажратади, муҳим хусусиятларини мавҳумлаштиради,

⁶ В. И. Ленин, Фалсафа дафтарлари, 127-бет.

уларни таҳлил этади ва қайта бирлаштиради, мазкур жараёнинг моҳиятини аниқлашда уларни синтез қилади.

Бундай ҳолни тасаввурда кўриш мумкинми? Йўқ, албатта.

«Тасаввур,— деб ёзади В. И. Ленин,— тафовут ва қарама-қаршиликни қамрай олади, аммо уларнинг биридан иккинчисига ўтишни эса қамрай олмайди, бу эса энг муҳимдир»⁷. Материя ҳаракатининг бу мураккаб, қарама-қарши шакллари аниқ образ тарзида тасаввур этиш мумкин эмас.

«Тасаввур ҳаракатни бутунича қамрай олмайди, масалан, секундига 300000 км тезликдаги ҳаракатни тасаввур қилиб бўлмайди, тафаккур эса буни қамрай олади ва қамраши керак»⁸,— деб ёзган эди В. И. Ленин.

Тасаввур предметнинг аниқ образи бўлгани учунгина ҳаракатни бутунича қамрай олмайди деб бўлмайди. Бунинг учун мураккаб мантиқий усуллар (таққослаш, мавҳумлаштириш, анализ ва синтез)ни қўлланишни талаб этади. Бу ўз навбатида сўз, тилдан фойдаланишни тақозо қилади. Тасаввур сўзнинг материал қобигига ўралмайди, айни вақтда сўз ёрдамсиз бу усуллари қўлланиш ҳам ҳеч нарса бермайди. Нарсаларнинг тафаккурдаги хусусият ва белгиларини таққослаш, мавҳумлаштиришдан олдин уларни бир-биридан ажратиш ва уларга ном бериш керак. Аташ жараёни мана шу маънода предмет ва ҳодисаларнинг гуруҳлари ва умумий белгиларини ажратиш жараёни билан узлуксиз алоқада бўлади. Бизнинг фикримиз предметлар ва уларнинг хусусиятларини сўз ёрдамида маълум гуруҳларга ажратади ва бирлаштиради ҳамда улар орасидаги умумий томонни аниқлайди. Тушунича фақат мана шу тарзда пайдо бўлиши мумкин. Сўз билан боғланмаган, унинг моддий қобигига ўралмаган тасаввур бевосита қўзгатгичнинг сигналидир ва унинг билишдаги роли шу билан чекланади.

Бу бевосита сигналлар (сезги, тасаввур ва бошқалар)нинг ўзи сўз ёрдамида сигналга айланади. Фақат сўз бевосита қўзгатгичдан «узоқлашмиш»га имкон беради.

«Тафаккур,— деган эди В. И. Ленин,— конкретликдан абстрактликка кўтарилар экан, бу билан агар у тўғри бўлса— ҳақиқатдан узоқлашмайди, балки унга яқинлашади. Материяни, табиат қонунини абстракция қилиш ва ҳоказо... табиатни чуқурроқ, тўғрироқ, тўлароқ акс эттиради»⁹.

⁷ В. И. Ленин, Фалсафа дафтарлари, 1947, 117-бет.

⁸ В. И. Ленин, Уша асар, 199-бет.

⁹ В. И. Ленин, Уша асар, 146-бет.

Тасаввурнинг акс этувчи предмет билан сезги орқали алоқаси уни предметдан мутлақо ажраб қолган, мавҳумлашган деб айтишга имкон бермайди, у ҳар ҳолда ҳиссий момент билан боғлиқдир. Предмет билан сўз ва унинг моддий қобилиги туфайли бевосита алоқада бўлади. Шунинг учун Ш. И. Павлов тасаввурни биринчи сигнал қўзғаткичлари шифтида қарайди. Демак, тасаввур билишнинг тушунчага ишбатан қуйроқ босқичидир.

Тажриба маълумотларининг кўрсатишича, тасаввур умумланманинг ўсиши ва индивидуал белгиларининг кўпроқ йўқолиши бориши йўли билан ривожланади. Бу жараён шу билан боғлиқдир, кўргазмалли момент тўла йўқолади ва бевосита инъикос воситасига айланади. Бошқа ҳар қандай диалектик ўтиш каби бу момент ҳам сакраш, қарама-қаршиликлар курашининг ҳал бўлиши ва аста-секинлигининг узиллиши билан характерланади. Мавҳум тушунча аниқ тасаввурнинг инкор шифтида юзага келади, аммо бу инкор этилувчининг назарга олмаслик ёки йўқотиш деган сўз эмас, балки унинг ижобий томонларига вориселикин кўзда тутишдир. Шунинг учун тушунча тасаввурни улоқтириб ташламайди, балки унга сингдиради. Шу туфайли мавҳум тафаккур акс этувчи воқеликдан ўзига мазмун топа олади.

Демак, тасаввур билишнинг энг муҳим шаклларида бири бўлиши билан бирга тушунчанинг пайдо бўлиши учун бир замин ҳозирлайди.

Предметнинг ўзи у ҳақда тушунча пайдо бўлмасдан олтин бизга маълум, билишнинг ҳиссий шакллари фикр учун материал етказиб бериб, бизда нарсалар ҳақида аниқ билим ҳосил этади. Бу жиҳатдан профессор Е. М. Галкина-Федорукнинг тасаввурнинг билишдаги аҳамиятини инкор этишини маъқуллаб бўлмайди. У бундай деб ёзади: «Қанчалик нарсани, предмет, ҳодисани кўриб, уларни кўриш орқали қабул қилиб, биз бу предмет ёки нарсани мушоҳада қилмасдан эслашимиз, тасаввур этишимиз мумкин. Бу тасаввур бўлади, аммо ҳали билим эмас»¹⁰.

Тил ёрдамида ҳиссий инъикосдан умумлашган инъикосга ўтиш учун қатор имконият бўлиши керак. Имкониятларнинг мавжудлиги, биринчи навбатда билиш объекти — предмет ва ҳодисаларнинг умумий ва муҳим томонларининг воқеликнинг ўзида мавжудлиги, сўнгра бу муҳим томонларнинг инсон онгида акс этиши зарурияти ва онгининг уларни чал-

¹⁰ Г. М. Галкина-Федорук, Суждение и предложение, М, 1955, стр. 10

фитиш ва умумлаштириш қобилияти мавжудлиги бу ўтишга сабаб бўлади.

Аммо предмет ва ҳодисани мавҳумлаштириш, умумлаштиришга мос келувчи восита бўлиши керак. Мана шу мавҳумлаштирилган ва умумлаштирилган тушунчанинг сақланиб қолиши ҳамда уни фикрий тараққиёт доирасига тортишга ёрдам берадиган восита даркор. Товушли сўз мана шундай воситадир. Фақат сўз туфайли, унинг объектив ва ҳиссий материя туфайли тушунча бир авлоддан бошқасига етиб бориши ҳамда англаш ва тафаккур ишининг предмети бўлиши мумкин.

Инъикоснинг маълум шакли сифатида тасаввурнинг тил билан алоқаси масаласи фалсафий адабиётларимизда кам ўрганилган¹¹, ваҳоланки, бу масала жуда катта илмий аҳамиятга эгадир.

Тасаввур тушунчанинг, яъни билишнинг икки bosқичининг муносабатига бағишланган баъзи адабиётларда бу проблема деярли тилга олинмайди. Ҳолбуки тилнинг ролини кўрсатмасдан туриб, бу масалани ҳал қилиш мумкин эмас¹². Айрим текширувчиларнинг тасаввурни билишнинг ҳиссий ва ақлий bosқичлари орасидаги махсус оралиқ (звено) сифатида қараш йўлидаги нотўғри уринишлари ҳам мана шу билан изоҳланади¹³.

Буржуазия фани бу проблемани эътиборга олмайди ёки тасаввурнинг тил билан алоқасини тўғридан-тўғри инкор этади. Кўпгина вақт ва асарларини ибтидоий халқлар тафаккурини ўрганишга бағишлаган буржуа олими Л. Леви-Брюльнинг қарашлари бунга характерли мисол бўла олади. Л. Леви-Брюль инсон тафаккурининг келиб чиқишини текширишга бағишланган «Ибтидоий тафаккур»¹⁴ номли асарида кўпгина олимлар томонидан тўпланган фактик материалларни умумлаштиришга уринади, илмга зид «мантиқдан олдинги» ва мантиқий тафаккурлар назариясини илгари суради. Бу «назария»га кўра, кишилар жамият тараққиёти-

¹¹ Профессор Е. М. Галкина-Федорук таъкидлайди: «...тасаввур тилда қандай ифодаланади деган масалани ҳал этиш у ёқда турсин, ҳатто ҳеч ким бу масалани муҳокамага қўйгани ҳам йўқ». Қаранг: Е. М. Галкина-Федорук, Суждение и предложение, МГУ, 1956, стр. 7.

¹² Қаранг: Ф. Шемякин, О взаимоотношении понятия и представления, журн. «Фронт науки и техники», 1937, № 2; И. Д. Шаулов, Представление и понятие, 1954, кандидатлик диссертацияси ва бошқалар

¹³ Қаранг: А. Спиркин, Мышление и язык, М., 1956, стр. 11—12; Е. М. Галкина-Федорук, Слово и понятие, М., Учпедгиз, 1956, стр. 11—12.

¹⁴ Л. Леви-Брюль, Первобытное мышление, М., 1930.

нинг қўйи босқичларида гўё мантиқий тарзда мантиқ қонунлари бўйича фикрламасдан, балки тасаввур ёрдамида ўзаро алоқа қилар эмиш. Унинг фикрича, мантиқий тафаккур кейинроқ, жамият тараққиётининг юқори босқичларида пайдо бўлган, аниқроқ айтганда, европалик миллатлар мантиқий, «тузем»ликлар эса мантиқсиз фикрлайдилар. Бу концепциянинг сиёсий, реакцион эканлиги ўз-ўзидан англашилб турибди.

Бу концепциянинг назарий асоссизлиги шундаки, ҳеч қандаш примитив ёки «мантиқдан олдинги» тафаккур йўқ, инсон тафаккури ҳар доим мантиқий тафаккур сифатида вужудга келади. Буни табиий—илмий маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Тафаккур қонунлари объектив дунё, объектив мантиқ қонунларининг акс этишидир.

Л. Леви-Брюль хотира тафаккурга боғлиқ эмас, унинг ўзи мустақил равишда мавжуд деб қарайди. Унинг фикрича, «Цивилизация жамияти» кишилари фикрлайдилар, қўйи жамият кишилари фақат эслаш билан чекланадилар. «Бизнинг социал тафаккур хазинамиз,— деб ёзган эди Л. Леви-Брюль,— умумлаштирилиб, бир-бирига боғлиқ тушунчалар ёрдамида баён этилади. Қолоқ жамиятларда бу нарса баъзан чексиз коллектив тасаввурлардан иборат бўлади. Бу тасаввурлар жуда мураккаб ва ҳажман ҳам каттадир. Бу ёрда у батамом хотира ёрдамида баён этилади»¹⁵.

Биз бу ўринда тасаввурнинг тушунчадан, тафаккурдан тўла метафизик ажралганини кўрамиз. Диалектик материализм инсон билишининг барча шакллари ўзаро узвий органик алоқадор, деб ўргатади. Сезги, тасаввур, тушунча ва бошқалар акс этувчи предмет ёки ҳодисани билишнинг ягона жараёнини ифодалайди. Объектив воқеликда нарсаларнинг ички ва ташқи хусусиятларини бир-бирдан ажратиш мумкин бўлмаганидек, ҳиссий билишни ақлий билишдан ажратиш мумкин эмас. Ташқи дунёнинг бирлиги инъикос жараёнининг бирлигини белгилайди.

Кишининг объектив дунёни ҳиссий акс эттириши ҳайвоннинг акс эттиришидан шу билан фарқ қиладики, кишининг ҳиссий органлари фаолиятига тафаккур фаолияти қўшилади. Мана шу мавҳум тафаккур билишнинг олий шакли сифатида ҳиссий билишни бошқариб туради. Кишиларнинг ижтимоий амалиётни туфайли мия ишининг, ташқи дунёни акс эттириш органи ишининг бутун жараёни жамият қонунлари назорати остида бўлади. Демак, тасаввурнинг тафаккур билан узвий алоқаси зарурияти кишиларнинг ижти-

¹⁵ Л. Леви-Брюль, Первобытовое мышление, М., 1930, стр. 73.

мой амалиётига боғлиқ. Диалектик материализмнинг бу қондаси академик И. П. Павловнинг воқеликнинг икки сигнал системаси ҳақидаги таълимоти билан тўлиқ тасдиқланди.

И. П. Павлов ва унинг шогирдлари кўпгина тажриба маълумотлари асосида нормал инсоний тасаввур ҳар доим иккинчи сигнал системасининг, яъни сўз билан боғланган тафаккурнинг бевосита ёрдамида пайдо бўлишини исботлади.

Перв алоқаларнинг боғланishi ва уюшувини сўз сигналлари бошқаргандагина нормал, тўғри тасаввур ҳосил бўлади. Бу алоқалар ташқи, ҳақиқий алоқаларга мувофиқ келади.

Тасаввурнинг ҳосил бўлиши ҳамда ривожланишида тафаккурдан кўзда тутилган мақсадга мувофиқлик катта роль ўйнайди. Биз истаганча аниқ воқеани бевосита қабул қилганимиздай, тасаввур этишимиз мумкин, шунингдек, бундай воқеаларнинг гуруҳ ёки туркумларини ҳам умуман тасаввур этса бўлади. Бу, тасаввурдан кўзда тутилган мақсад ва гоёга боғлиқ. Бу буюк санъаткорларнинг ижодий методларини тадқиқ этишда яққол кўринади¹⁶.

Тасаввурдан кўзда тутилган мақсад ва гоё аниқ бўлгандагина бой ва аниқ тасаввур ҳосил бўлади. «Тасаввурга асосланиб расм чизишда,— деб ёзади профессор Е. И. Игнатъев,— аввал шу расми чизилаётган предметнинг ўзини бевосита чизганда миямизда қолган изларнинг мураккаб системалари қўзғалади. Демак, бунда худди расм бевосита чизилгандагидай «адаптация» системаси такрорланади»¹⁷.

Игнатъевнинг қайд этишича, кўргазмани таянч бўлмаганлиги учун фикр яхши ишлайди, бундай пайтда предмет ҳақидаги барча билимлар ёрдамга келади.

Бинобарин, тасаввур билан тафаккур орасида жипс алоқа мавжуд. Мана шу алоқа туфайли тасаввур предмет ва ходисаларнинг муайян умумий томонларини акс эттиради. Баъзи тадқиқотчиларимиз тасаввур сўзининг моддий қобигида бевосита мужассамлашади, дейдилар. Бу билан улар тасаввурни тушунча билан айвнйлаштириб, хатога йўл қўядилар.

Сўз моддий жарангининг ҳиссий образ ва мавҳум тафаккур билан мупосабатини чегараламаслик тилнинг умуман

¹⁶ Қаранг. С. Г. Капланова, Процессы воображения в создании произведений живописи. «Психология рисунка и живописи», Под ред. Е. И. Игнатъева, Изд-во АПН РСФСР, 1943.

¹⁷ Е. И. Игнатъев, О некоторых особенностях изучения представлений и воображения, «Известия АПН РСФСР», вып. 76, 1956, стр. 9.

дундун тушунишдаги, хусусан ҳиссий билишдан ақлий билишга ўтишидаги ролини нотўғри тушунишга сабаб бўлади.

Тасаввурнинг тил билан алоқасини аниқлаш учун тилни билишнинг ҳиссий шакли сифатидаги ўзига хос хусусиятини ҳисобга олиб, тушунча, яъни сўз тафаккури билан ўзаро алоқасини кўрсатиш кифоя. Инъикоснинг ҳиссий шакллари: сезиш, қабуллаш ва тасаввур инъикос предметига бевосита боғлиқлиги диққатга сазовор.

Маълумки, тушунча бир жинсли предмет ва ҳодисаларнинг гуруҳ ёки табақаларнинг муҳим белгиларини умумлаштирган ҳолда аке эттиради. Ҳиссийётда нарса ва ҳодисаларнинг умумий ва муҳим белгилари бевосита сезилмайди. Шунинг учун ошг предметларни яхшироқ ва мукамалроқ билиш учун инъикос предметларидан «ўзоқлаштириш» керак. Аммо идеал нарса моддасиз яшай олмайди. Идеал тушунчанинг сўзнинг моддий қобигига ўрналиши зарурлигининг сабаби ҳам шундир.

Кинилар тушунча, муҳокама ва хулосалар, яъни тил билан боғлиқ бўлган абстракт тафаккурнинг асосий шакллари ёрдамсиз фикрлай олмайдилар. Аммо тасаввур фикр эмас, балки онгнинг ҳиссий шакли, яъни фикр учун материал холос. Тасаввур асосида сўзда шаклланган тушунчалар вужудга келгандагина мантиқий тафаккур пайдо бўлади.

Тасаввур тилга бевосита эмас, балки сўз тафаккури орқали боғлиқдир. Бу, тушунча билан сўз орасидаги алоқа сифат жиҳатидан бир-биридан фарқ қиладиган ва ўзаро таъсир этувчи икки сигнал системасининг алоқасидан иборатдир.

Тасаввурни тилга бевосита алоқадор деб билувчи текширувчилар ҳиссий билиш билан ақлий билиш орасидаги фарқни эътиборга олмайдилар. Бу билан улар тасаввурдан тушунчага диалектик ўтишда тилнинг ролини камситадилар.

Демак, тил билан алоқадор бўлган тасаввур билишнинг сўз моддий қобиги ёрдамида ифодаланувчи шакли сифатида қаралиши мумкин эмас.

Тасаввур сўз маъноси ҳам бўлолмайди, у сўз маъноси билан махсус алоқага киришиши мумкин холос. Шаклланаётган ва ривожланаётган тасаввур тил ёрдамида сўз маъносига эмас, балки тушунчага айланади. Болалар билан ўтказилган тажрибалар, тилшунослик маълумотларига қараганда, дастлабки сўзлар грамматик жиҳатдан шаклланганга, яъни уларда тушунча ифодаланганга қадар маънолари ёрдамида тасаввур билан маълум муносабатга киришган.

Тажрибаларга назар ташлайлик.

Ўўдаklarнинг нарса ва ҳодисаларни дастлабки умумлаштирувларида сўзнинг ролини аниқлашга бағишлаб тажриба-

лар ўтказилди¹⁸. Сўз маънолари шаклланишининг дастлабки босқичида тасаввур билан бевосита боғланиши аниқланди. 1 ёшдан 2,5 ёшгача бўлган болаларда дастлабки сўзларнинг барқарор ва аниқ маъноси бўлмайди, улар ҳали грамматик жиҳатдан шаклланимаганидан чинакам сўзлар саналиши ҳам мумкин эмас, ammo уларнинг маъноси аке этувчи предметнинг белгиларни умумлаштиради. Дастлаб улар ягона предмет ҳақида бола тасаввурлари билан боғлиқ бўлган «ном-сўзлар» тарзида пайдо бўлади. Ғўдакнинг бу тасаввури тушунчага айланганга қадар кўпроқ умумий ва барқарор белгиларни аке эттириш ҳамда аниқ элементни сиқиб чиқариш йўли билан ривожланади.

Ноаниқ ва нотургун сўзларнинг маънолари дастлаб ягона тасаввур билан боғланади ва ноаниқ «ном-сўзлар» тушунчани ифодаловчи, грамматик шаклланиган тўла маъноли сўзларга айланганга қадар, бу тушунчалар тараққиёт даражасига кўра, предмет ва ҳодисаларнинг кўпроқ умумий белгиларини аке эттира бошлайди.

Бу тажрибалар кўрсатдики, сўз маъноси билишнинг ҳиссий босқичидаёқ сўз маъноси билан тасаввур ҳосил этган тушунчадан олдин юзага келади. Демак, сўзнинг шаклланиши тасаввурга ҳам боғлиқдир, чунки инъикос моменти сўз маъносининг шаклланишида ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Шундай қилиб, тасаввур фақат тушунчани эмас, балки сўз маъносини ҳам тайёрлайди. Бу эса тасаввур, сўз маъноси ва тушунчанинг ўзаро боғлиқлигини кўрсатади. Бу боғлиқлик кишининг тил ёрдамида дунёни билиш жараёнининг бирлигини ташкил этади.

Тасаввурдан тушунчага сўз ёрдамида бевосита қўзғаткичларнинг жаранги ва бош миё қобигидаги нерв алоқалари туфайли ўтилади.

Профессор Н. И. Красногорский бундай деб таъкидлайди: «бу ўтишнинг физиологик йўли: ташқи ёки ички қўзғалиш — унда шартли рефлекс ташкил бўлиши — бу рефлексни сўз билан воситалаш (нутқни ҳаракатлантирувчи рефлекснинг вужудга келиши) — нутқ занжирлари ва оқимчларининг ташкил толиши — бу тафаккурдир.

Нутқ занжирларининг тугалланган изчил йиғиндиси — «фикрдир»¹⁹. Бунда бевосита қўзғаткичларни сўзнинг товуши, албатта, умумлаштириш билан бирга рўй беради.

¹⁸ Қарапг: Н. Х Швачкин, Экспериментальное изучение ранних обобщений ребенка, «Известия АПН РСФСР», выпуск 54, 1954.

¹⁹ Н. И. Красногорский, К физиологии становления детской речи, Журн. «Высшей нервной деятельности», 1952, II, вып. 4, стр. 479.

В. Д. Волкова болада «ворона» сўзига шартли рефлекс ҳосил қилиб «ромашка» сўзидан фарқлантиради. Сўнгра ҳар куни янги сўз қўзгаткичларни ошириб боради. Бу сўзларнинг бир хили қушларнинг номини, иккинчи хили бирон бир гулнинг номини ифодаларди. Ҳар қандай янги қуш номи ижобий натижа берганлиги, гулники эса шартли рефлектор жавобини келтириб чиқармаганлиги аниқланди²⁰.

Киши дунёни сўз қўзгаткичлар воситасида англаганда иккинчи сигнал системасидан биринчисига хабар боради. Сўз қўзгаткичлар (товуш, кўриш ва кинестетик) иккинчи сигнал системасига мувофиқ анализаторлар томонидан таҳлил этилади ва пировардида нутқни ҳаракатга келтирувчи анализаторнинг мия пўстлоғидаги охурига келиб тушади.

Бу жиҳатдан система импульслари аввалги қўзгаткичларнинг ана шу сўзда белгиланган ҳамда предмет ва ҳодисаларнинг илгариги изларини қўзғатади.

Демак, мия аниқ қўзгаткичларни тайёр ҳолда олади. Бироқ мияда аввалги қўзғалишларнинг излари бўлганидан ҳалиги қўзгаткичларнинг импульслари биринчи сигнал системасидан иккинчисига боради. Иккинчи сигнал системаси эса ҳиссий билишнинг олдинги, хусусий ва ижтимоий тажриба билан алоқасини амалга оширади.

Сўз туфайли инъикос жараёнида предметларнинг образи тарзида пайдо бўлган фикрлар «моддий қобиққа» эга бўлади ва реал сигналга айланиб, қўзгаткичлар бўлиб қолади.

Сўз предметлар (қўзгаткичлар)нинг бир гуруҳи ҳақида сигнал беради. Бу сўзнинг табиатидан келиб чиқади. Чунки сўз маъносида предметларнинг бутун бир гуруҳи ва туркуми белгилари бирлашади ва ривожланади. Бошқача қилиб айтганда, сўз бир гуруҳ предметлар сигналидир. Инсон дунёни тил ва тафаккур асосида умумлашган ижтимоий практика сифатида қабул қилади. Иккинчи сигнал системаси ҳиссий билишни ана шу тарзда хусусий ва ижтимоий тажриба билан боғлайди. Бунда кишининг диққати, мақсадга мувофиқ интилиши ҳам катта аҳамиятга эга. Масалан, бир кишининг кўзини икки киши текшираётти дейлик. Булардан бири врач — окулист, иккинчиси анатомия ва физиологиядан мутлақо хабарсиз киши. Бунда, албатта, мутахассис (врач — окулист) иккинчи кишига қараганда кўп нарсани пайқайди.

Сезги ёки қабуллаш кишининг ҳиссиёти таъсирида зўрайиши мумкин, киши диққат-эътибори ҳам бунга таъсир этади. Мутахассисларнинг кузатишлари киши бирор воқеани кў-

²⁰ Н. И. Красногорский, К физиологии детской речи. «Труды по изучению высшей нервной деятельности человека и животных», 1954, стр. 1.

ришдан ёки эшитишдан манфаатдор бўлса, унинг кўриш ёки эшитиш органлари фаолияти кучайганлигини кўрсатади. Бинобарин, сезги органларининг фаолиятига практика билан бир қаторда тил ҳам ҳал қилувчи таъсир ўтказadi.

Юқорида баёи этилган жараёнларни асослашга бағиниланган физиологик ва психологик тажрибалар диққатга сазовордир. Шунини қайд қилиб ўтиш керакки, Л. С. Виготский²¹ боланинг дастлабки умумлаштириш қобилиятида сўзнинг ролини ўрганган совет олимларидан биридир. А. Н. Леонтьев ўз тажрибаларини ёдлаш ва хотира процессларининг шаклланишида сўзнинг ролига бағиншлади²².

Г. Л. Розенгард-Пупко²³ сўзнинг таъсири остида боланинг қабуллаши янги хусусиятлар касб этишини, аке эттирилаётган предмет ва ҳодисаларнинг муҳим томонлари умумлаштирилишини исботлади.

Шуниси муҳимки, сўзлар шартсиз рефлексларни (овқатга, ўз-ўзини ҳимоя қилишга қаратилган рефлекслар ва ҳоказо) шакллантиришда ишлатиладиган қўзгаткичлар ўрнида қўлланилиши мумкин. Ҳар қандай сигналнинг ўзи боғлиқ бўлган сўз билан алмаштирилиши мумкинлиги исботланган²⁴.

Сўзнинг роли бу билан чекланиб қолмайди. Вақтли алоқалар ҳам сўзнинг бевосита таъсирида шаклланади ва юзага келади. Бу билан сўз шартли алоқалар фаолиятини янги йўлга солади.

А. А. Люблинская бир, бир ярим яшар болалар билан тажриба ўтказиб, уларда шартли рефлексларнинг шаклланишида сўзнинг таъсирини аниқлади. Қизиги шундаки, бола ҳар хил қўзгаткичларни бир биридан ажрага олмай қийналганда тажриба ўтказувчи уларнинг номини айтиши билан бола дарҳол тўғри фикрлаган²⁵. Равшанки, бола психологиясининг шаклланишида экспериментатор сўзнинг аҳамияти катта.

Бола психикасининг шаклланишида унинг ўз нуқти қандай аҳамиятга эга деган масала жуда муҳим.

1929 йилда Л. С. Виготский 4—5 яшар бола бирор масалани ечишда қийналганда у ўз-ўзи билан ганириша бошлагани-

²¹ Қаранг: Л. С. Виготский, Мышление и речь, Соцэкгиз, 1934.

²² Қаранг: А. Н. Леонтьев, Развитие памяти, М., 1930.

²³ Қаранг: Г. Л. Розенгард-Пупко, Речь и развитие восприятия ребенка, «Учен. зап. Ленинградского педагогического института», т. 7, 1955; Ф. И. Фрадкина, Возникновение речи у ребенка, ўша ерда.

²⁴ Қаранг: А. Г. Иванов-Смоленский, О взаимодействии первой и второй сигнальных систем при некоторых физиологических и патофизиологических условиях, «Физиологический журнал СССР», т. 35, 1939.

²⁵ Қаранг: А. А. Люблинская, Роль слова в развитии познавательной деятельности ребенка, «Доклады на совещании по психологии», 1951, стр. 124.

ни аниқлади. Бу «суҳбатда» у ўзлари тушиб қолган ҳолатни анализ қилади. Бунн ўзининг аввалги тажрибаси билан боғлашга уринади. Бунда бола психикасининг фаолиятида сўзнинг роли ўз-ўзидан аён.

Бола психикасининг шаклланиши ва ривожланишига нутқ бевосита таъсир этади. Бунда боладаги нутқнинг қанчалик ривожланганини кўзда тутилмоқда.

Шу нуқтан назардан А. Р. Лурья ва Ф. Я. Юловичлар ўтказган тажриба диққатга сазовордир²⁶. Бу ўртоқлар ҳам боқча ёшига етмаган болалар психикасининг шаклланиши ва ривожланишида сўзнинг родини аниқлаш юзасидан тажриба ўтказдилар. Бола нутқининг ривожланиши психика ривожининг бевосита замини эканлиги тажрибада аниқланди.

Маълумки, сезги инсон онги фактларидан биридир. Сабаби онгининг ижтимоий практика асосида шаклланиши ва ривожланишидир. Шунн унутмаслик керакки, практика, меҳнат жараёни бу аввало кишиларнинг ўзаро алоқа ва муносабатларини, фаолият ва фикр алмашувларини билдиради. Бу жараён, албатта, тилсиз амалга ошириши мумкин эмас! Меҳнат ва тил инсонни ҳайвонот дунёсидан ажратди. Инсон тили ижтимоий практика асосида ривожланди. Демак, практика ҳам тилсиз бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам биз практика сезгига таъсир қилади деганда тилнинг ҳам таъсирини назарда тутамиз. Сезги органларигина эмас, шу билан бирга умуман кишининг психик фаолияти ҳам тил тўғрйли ижтимоий практикага айланади. Ҳайвонот оламида психика индивидуал ривожланиш маҳсули бўлса, кишилик жамиятида психика практика ва тил ёрдамида бошқа кишилар тажрибасини ўзлаштириш жараёнида камол топади.

Ўтмиш авлодлар тажрибасини ўзида мужассамлаштирган тил гўдак дунёга келиши билан уни ижтимоий практика таъсирига тортади ва унинг психикасига таъсир қила бошлайди.

Предметлар ва улар алоқаларини атаган ҳамда уларга ном бериб келган катта ёшдаги кишилар болалар миёсида ташқи дунёни акс эттира борадилар.

Ёш болалар катталар билан муносабатда сўз системасини ўзлаштирадилар ва бу билан болада психик процесслар бутунлай қайтадан тузилади. Бунда диққат, хотира, тасаввур, тафаккур ва ҳаракатнинг янги шакллари юзага келади. Масалан, рус тилидаги «чернильница» сўзини ўзлаштирар экан, бола зарурий равишда шу сўзда системага келтирилган ташқи дунё таъсирини эгаллайди, беихтиёр сиеҳдонни («черниль-

²⁶ Қаранг: А. Р. Лурья и Ф. Я. Юлович, Речь и развитие психических процессов у ребенка, М., 1956, стр. 16—17.

ница») ранглар билан боғлиқ нарсалар билан таққослайди («черн» — қора), асбоблар билан солиштиради (суффикс — «ил») ва идишларга ўхшатади (суффикс — «ница») ²⁷.

* *
*

Сезги ва бошқа ҳиссий билиш шакллари практика ва тил туфайли англашилади, яъни улар онг шаклларида биридир. Хўш, англашилганлик ёки онг нима? Мана шу масала устида қисқача тўхталиб ўтамиз. Чунки бу масала китобда илгари сурилган масалаларнинг моҳиятини тўлароқ англашда катта аҳамиятга эга. Бу ҳақда совет олимлари ҳам кўпгина дуруст фикрларни айтишган. С. Л. Рубинштейн бу проблемани бой материаллар асосида ишлаган олимлардан биридир ²⁸. Унинг фикрича, онг субъектнинг объектив борлиқни англаб олиши бўлиб, тубандаги хусусиятлари билан характерланади:

Онг психиканинг олий шаклларида биридир. У инсон ўзини ўраб олган дунёдан инсон сифатида фарқлай олган даврдан бошлаб пайдо бўлади.

Онгнинг пайдо бўлиши нутқнинг пайдо бўлиши, унда акс эттириладиган дунё воқеликларининг умумлаштирилиши билан боғлиқ. Бу эса сўзнинг умумлаштириши ва англаб олинган билимларни тилда сақлай олиш хусусияти билан боғлиқдир.

Шахс онги ижтимоий онг заминида шаклланишига қарамай ундан фарқ қилади.

Онгни жамият юзага келтиради, шу билан бирга у жамиятга актив таъсир ўтказиши.

Онг ташқи дунёни акс эттирибгина қолмасдан, балки уни «яратади» ҳам. Шу билан у киши фаоллигини, хатти-ҳаракатларини бошқариб туради ²⁹.

А. П. Антонов ³⁰ онгнинг келиб чиқишини мияга ташқи дунёдан келиб тушадиган хабарларни англаб олиш, тушуниш қобилияти пайдо бўлиши билан боғлайди.

Олий психик акс эттиришининг, яъни онгнинг жонли ва жонсиз табиатдаги акс эттиришлардан туб фарқи шундаки, у инсон миясидаги физиологик процессни субъектив — онгли

²⁷ Қаранг: А. Р. Лурья ва Ф. Я. Юдович, Речь и развитие психических процессов у ребенка, М., 1956, стр. 16—17.

²⁸ Қаранг: С. Л. Рубинштейн, Бытие и сознание, М., 1957; яна С. Л. Рубинштейн, Основные положения теории сознания, Сборник «Принципы и пути развития психологии», Изд во АН СССР, М., 1959.

²⁹ С. Л. Рубинштейннинг юқорида кўрсатилган асарларига қаралсин.

³⁰ Н. П. Антонов, Происхождение и сущности сознания, «Уч. зал. Ивановского гос. пед. института, том XX, Иваново, 1959.

қабуллашга қолдир: бошқача қилиб айтганда, киши ўз сезги органларига бўлаётган таъсирни англайди ва тушунади.

Ўз-ўзидан равшанки, бунда ҳам иккинчи сигнал система-си ҳисобланган тилнинг аҳамияти каттадир, чунки у субъектнинг ўз-ўзини англашининг биологик негизидир, бу процесс ҳам практикага таянади. Иккинчи сигнал системаси моддий ва идеал воқеаларни фарқлашга имкон беради, билишнинг субъекти унинг объектига қарши туради.

Шундай қилиб, биз практика ва тил сезги органлари функциясини ижтимоий изларга солиб юборишини, сезги, тасав-вурларга абстракт тафаккур ва тилнинг, қолаверса ижтимоий практиканинг таъсир этишини назарда тутиб ҳиссий инъикос онгли равишда амалга ошади дедик.

Онгли инъикос киши сезги органларининг функциясини ҳайвон сезги органлари функциясидан тубдан фарқлайди. Шунини айтиб ўтиш керакки, олий ҳайвон мияси ҳам муайян мураккаб ҳодисаларни, ҳатто маълум даражада сабаб-оқибат муносабатларини ақс эттириши мумкин. Аммо бу инъикос онгсиз равишда бўлиб, шартли рефлекслардан нари чиқа олмайди. Инсонда эса тажриба, ташқи дунё янги маъно касб этади. Ҳайвонлар учун мутлақо ёт бўлган ташқи дунёга актив таъсир этиш қобилияти пайдо бўлади. Бунда психика дунёни ақс эттириш билан чекланиб қолмай, балки уни «ўз-гартиради» ҳам.

Шу нарса характерлики, бунда ташқи қўзгаткич энергия-сининг онг фактига айланиши (В. И. Ленин) материянинг бир шаклдан иккинчи шаклга ўтишини эмас, балки материянинг инъикоси сифатида психик воқелик (сезги) пайдо бўлганли-гини билдиради. Сезги ана шундай тушунилгандагина унинг сўз билан алоқасини тўғри ёритиш мумкин бўлади.

Ҳар бир сўзга мияда қатор шартли алоқа, шу алоқа уюш-малари шаклланади. Миядаги ана шу алоқаларга таянувчи сўз айни вақтда шу алоқаларни тартибга солиб туради.

Шу ўринда иккинчи сигнал системасининг биринчи сигнал системаси, яъни бевосита қўзгаткичлар билан алоқасини ало-ҳида қайд қилиб ўтиш жонзидир.

Сўз мавжуд бўлиши учун у доимо талаффуз қилиниб, яъни жамиятда ишлатилиб турилиши лозим. Бу жараёнда (жа-рангловчи ёки ёзма) сўз кишиларнинг сезги органларига таъ-сир қилади. Сўзнинг ана шу функциясида биз унинг биринчи сигнал системаси билан алоқасини яққол кўрамиз. Сўз ўзи-нинг ташқи дунё билан алоқаси таъсирини фақат шу йўл би-лангина мияга ўтказа олади. Шундагина мияда тафаккурнинг шаклланишига замин бўлувчи нерв алоқалари шаклланади.

Академик И. П. Павлов таълимотича, олий нерв фаолияти детерминизм, анализ ва синтез ҳамда структураликдан иборат учга принципга асосланади.

Иккинчи сигнал системаси ҳам мана шу принциплар асосида ҳаракат қилади. Мисол учун анализ ва синтез принципини кўриб чиқайлик.

«Биз,— деб ёзади академик К. М. Биков,— атрофимизни ўраб олган борлиқдаги ҳар хил предмет ва ҳодисаларни сўзлар ёрдамида ниҳоятда кўп айирмаларга бўламиз ва ҳар бир жумла учун характерли бўлган синтезни, сўз сигналларининг турли-туман боғланишларини ҳам шу сўзлар ёрдамида амалга оширамиз. Бу, нутқимизга хос сўзларни бир бутун жумлаларда тўплашга, бизни ўраб олган дунёни иккинчи сигнал системасида аниқ аке этишига олиб келади»³¹.

Миядаги анализ ва синтез умуман иккинчи сигнал системаси контролни остида амалга ошади. Иккинчи сигнал системаси филогенетик ривожланиш жараёнида шундай хусусият касб этади, яъни у органик дунё эволюцияси туфайли, инсон ва унинг оғли келиб чиқиши натижасида шаклланади. Тўғрироғи, инсон мияси ҳайвон миясидан келиб чиққан. Бундан, инсондаги иккинчи сигнал системаси ҳайвондаги биринчи сигнал системасига оддий қўшимча деган хулоса келиб чиқмайди, албатта. Инсон ва унинг мияси биологик ҳамда ижтимоий негиз асосида пайдо бўлди. Одамнинг олий нерв фаолияти шундай бир мураккаб фаолиятки, у ҳайвонниқидан тубдан фарқ қилади. Бунда ижтимоий практиканинг ролини унутмаслик керак. Ижтимоий практика, биринчи навбатда меҳнат кишиларда фикр алмашиш, ўзаро алоқа қилиш эҳтиёжини тугдирди. Ана шу эҳтиёж тилни, яъни иккинчи сигнал системасининг шаклланишига сабаб бўлди. Табиийки, тилдаги пайдо бўлаётган сўзлар табиятдаги оддий товушлардан фарқ қилароқ муайян маънони аниқлатади. Аке ҳолда сўзлар алоқа, тафаккурни баён қилиш, фикр алмашиш қуроли бўлолмайди. Ҳар бир сўз объектив борлиқдаги муайян предмет ва ҳодисаларнинг номи ёки атамаси сифатида шаклланади ҳамда шу предмет ва ҳодисаларни аке эттиради. Сўз ана шу хусусияти билан ҳайвон товушларидан фарқ қилади.

Маълумки, иккинчи сигнал системаси ҳам биринчи сигнал системаси каби ташқи дунё таъсирида ҳаракат қилади. Биз бунда И. П. Павлов таълимоти асосланган детерминизм принципини назарда тутайтирмиз.

³¹ К. М. Биков, Учение И. П. Павлова и философские вопросы психологии, Изд-во АН СССР, 1952, стр. 29—30.

Тилнинг пайдо бўлиши олий нерв фаолияти тараққиётида катта сакраш бўлди, нерв системаси ва мия фаолиятига янги принциплар қўшди. Демак, иккала сигнал системасининг алоқаси — билишнинг икки босқичининг, яъни ҳиссий билиш билан рационал билишларнинг асосидир. Тасаввурнинг асосини ташкил қилувчи, нерв алоқаларининг шаклланишига тил ва унга чамбарчас боғланган тафаккур катта таъсир кўрсатади. Тушунчалар ҳам ўз мазмунини бойитишда тасаввурга таянади ва ҳоказо.

Мияда пайдо бўладиган нерв алоқаларига иккинчи сигнал системасининг таъсири ҳақида гапирар эканмиз, яна шу нарсани айтиб ўтиш керакки, инсонда иккинчи сигнал системаси контролидан ташқари ҳам тасаввур пайдо бўлиши мумкин. Масалан, киши тушида кўрадиган ҳаёлий тасаввур ана шундай пайдо бўлади. Киши аввал кўрган, эшитган ёки ўйлаш натижасида пайдо бўлган таассурот бунда тил ва онгнинг контролисиз тасаввур сифатида киши миёсида юзага келади.

Кишининг нормал тасаввури фақат иккинчи сигнал системаси контроли остида пайдо бўлиб, у объектив дунё алоқаларига мос келади.

Тафаккур ҳам худди шундай мураккаб нерв боғланишлари, шу боғланишларнинг уюшмалари асосида шаклланади. «Тафаккур,— деган эди И. П. Павлов,— уюшмалардан, аввал ташқи предметлар билан алоқага кирувчи элементлар, кейин эса бутун бир занжирни ташкил қилувчи уюшмалардан бошқа нарса эмасдир. Демак, ҳар бир кичик, биринчи уюшма фикрнинг тугилиш моментидан иборатдир»³².

Мана шу инсон миёсида шаклланадиган нерв алоқалари тафаккурнинг моддий субстратини ташкил этади. Бу алоқалар ўзлари тажриба асосида шаклланиш билан бирга янги тажрибага замин бўлиши, борлиққа амалий таъсир қилишга шароит яратиши жиҳатдан ҳам аҳамиятлидир. К. Маркс архитектор биронта иморатни бино этишдан олдин уни ўз миёсида «қуриб» олади, деб кўрсатган эди. Янгидан-янги фикрларнинг пайдо бўлиши янгидан-янги нерв алоқаларининг шаклланишига асосланади. Шу нерв боғланишларининг муваққатлиги (шартли рефлекслар) миёнинг ташқи дунёни акс эттириши мураккаб ҳамда тез ҳаракат қилишини таъминлайди. Миядаги нерв уюшмаларининг шаклланиши ва ривожига ҳақида гапирганда, бу алоқалар аввал объектив дунё предметларининг ташқи ва умумий томонларини акс эттириши, баъзан эса шу предметларнинг тасодиф томонларини акс эттириши мумкинлигини алоҳида таъкидлаш керак. Аммо

³² «Павловские среды», т. II, Изд-во АН СССР, 1949, стр. 585.

ташқи дунёнинг такрор таъсири асосида улар табақаланади, аниқланади ва япада аниқроқ билимларга физиологик асос бўлиб хизмат қилади. Бу ҳам миянинг аналитик ва синтетик фаолияти кўринишларидан биридир.

Шундай қилиб, жоли мушоҳададан абстракт тафаккурга ўтиш процессида сезги органларимизга таъсир қилувчи предметларнинг умумий ва муҳим томонлари улардан «ажратиб» олинади ва сўзда (унинг товуши ва маъноси ёрдамида) умумлаштирилиб, билишнинг ҳиссий бўлмаган шакли — тушунчага айлантирилади.

Ҳиссий билишнинг ички зиддияти тасаввурда кучаяди. Ҳиссий образнинг мазмуни кенгая бориб бевосита билиш доирасига сикмай қолади. Умумий ва муҳим мазмун билан айрим шакл орасида зиддият ўзининг ниҳоясига етади. Мана шу зиддият сўз ёрдамида ҳал этилади.

Тасаввур ана шу тариқа ҳиссий билишнинг мустақил ва муайян даражада умумлашган шакли сифатида тушунчага яқинлашади ва шарт-шароит вужудга келиши билан сўз ёрдамида тушунчага айланади.

Афсуски, тасаввур билан тушунча ўртасидаги умумий жиҳатларда баъзан англашилмовчилик пайдо бўлиши мумкин. Бу англашилмовчилик баъзи авторларнинг ҳиссий билиш дунёнинг фақат айрим, тасодиф томонлари ҳақидагина билим беради, уларнинг умумий ва зарурий томонлари эса фақат рационал билиш босқичида аке эттирилади деб ўйлашларида кўрилади. Аммо бу тўғри эмас. Предметларнинг умумий томонлари ҳиссий билишда ҳам, абстракт тафаккурда ҳам аке эттирилади. Аммо ҳар қайси босқичда бу инъикоснинг даражаси турлича бўлади, яъни ҳиссий босқичда аке этила бошлаган муҳим томонлар рационал босқичда тўла инъикос қилинади. Тасаввурдаги умумийликда, албатта, муҳим томонлар бор, аммо булар тўла моҳият бўла олмайди, чунки тасаввурда бундан ташқари яна кўргазмали томонлар ҳам мавжуд.

Сўз ёрдамида умумлаштиришда нутқ анализаторларининг ўзаро муносабати

Академик И. П. Павлов ўз шоғирлари билан бўлган сўхбатлардан бирида бундай деган эди: «Агар киши бош миясининг ишини ўрганишни хоҳласангиз, аввал унинг синтетик фаолиятини ўрганингиз»³³. Бундан кўрамизки, И. П. Павлов

³³ И. И. Красногорский, К физиологии становления детской речи, журн «Высшей нервной деятельности», 1952, т. II, вып. VI, стр. 477.

инсон миясининг умумлаштириш қобилиятига (бу, албатта, сўз ёрдамида амалга оширилади) ниҳоятда юксак баҳо берган. Аммо шу жойда бир масала эътиборга сазовордир. Ф. Энгельс ўз вақтида кўрсатиб ўтганидек, инсон тафаккури пайдо бўлишини ўрганиш масаласи шу тафаккур негизлари ҳақидаги, яъни ундан олдин нима бўлган деган масалани ҳам ўз ичига олади. Шунинг учун ҳам олий ҳайвонлар психик фаолиятини ўрганиш, шу фаолиятни инсон тафаккури билан алоқасини кўрсатиш принципиал масалалардан биридир.

Олий ҳайвонларда маълум даражада умумлаштириш қобилияти мавжуд. Масалан, совет олимаси Н. Н. Ладигина-Котс аниқлашига кўра, шимпанзе предметларни шаклига, рангига қараб ажрата олади³⁴. Г. З. Рогинский ўтказган тажрибаларда шимпанзе арқон-ин, таёқ ва қутилларнинг бир-бирига муносибати ва тафовутини аниқлашга оид масалаларни еча олганлиги аниқланган³⁵.

Аммо инсон тафаккурининг негизи бўлган ҳайвон психикаси ва инсон тафаккури орасида сифат жиҳатдан тафовут бор. Бунинг асосий сабаби инсон психикасининг ижтимоий практика ва тил асосида пайдо бўлиб ривожланишидир. Тилнинг бу функцияси ҳақида юқорида қисман гапириб ўтилган эди. Китобнинг навбатдаги бобида бу ҳақда яна сўз юритилди. Бу ерда китобхоннинг эътиборини бир масалага жалб этмоқчимиз. И. П. Павлов шундай деган эди: «Биз фойдаланадиган иккинчи сигнал системасининг ўзи уч сортдан иборат: эшитиладиган сўзга ҳосил бўлган товушдан, ёзма сўзга ҳосил бўладиган кўришдан ва ниҳоят, афферент кинестетик қўзғаткич қолдирган изга пайдо бўладиган кинестетик сигналдан иборатдир»³⁶. Биз ана шу охириги момент ҳақида сўз юритмоқчимиз. И. П. Павлов нутқни ҳаракатга келтирувчи анализаторни нутқ ва тафаккурнинг асосини ташкил қилувчи компонент деган эди.

Академик И. П. Павловнинг бу фикрини ривожлантириб ҳамда асослаб профессор Н. И. Красногорский бу анализаторнинг инсон тафаккури жараёнида муҳим аҳамиятга эгаллигини кўрсатиб берди.

Қизиги шундаки, нутқни ҳаракатга келтирувчи анализатор бошқа нутқ анализаторларидангина эмас, умуман ҳамма анализаторлардан келувчи сигналларни қабул қилади, уларни

³⁴ Қаранг: Н. Н. Ладигина-Котс. Исследование познавательных способностей шимпанзе, «Труды зоопсих. лаборат. Дарв. музея», М., 1923.

³⁵ Қаранг: Г. З. Рогинский. Навыки зачатки интеллектуальных действий у антропологов (шимпанзе). Л., 1948.

³⁶ Қаранг: «Павловские среды», т. 2, стр. 515.

умумлаштиради ва бошқа анализаторлар фаолиятини роль қилади.

«Шундай қилиб,— деб ёзади Н. И. Красногорский,— инсонгагина хос нутқни ҳаракатга келтирувчи анализатор ҳамма анализаторларда шартли нутқ реакциялари ҳосил қилиш йўли билан бутун мия фаолиятини анализ қилади ва умумлаштиради. Иккинчи сигнал системаси инсоннинг бутун ташқи ва ички дунёсининг нутқда жарангли шартли боғланишларда, туғма бўлмаган нутқ структураларида акс эттириб турадики, булар олий анализ ва синтезнинг, тафаккур процессларининг моддий асосидир»³⁷.

Кишининг ўйлаши, яъни ички тафаккур қилишини текширишга бағишланган тажрибалар ажойиб натижалар бермоқда. В. М. Боровский киши тафаккурини амалга оширадиган нутқ органларини электрофизиологик метод билан текширди³⁸. Тажриба объекти бўлган киши ўз ўйида ақлий иш бажаради. Масалан, рақамларни кўпайтиради ёки биронта шеърни эслайди. Ана шундай киши тили ва лабларига қўйилган кичик электрод энг кичик ҳаракатларни ҳам ёзиб олишга қодир бўлган аппаратга ингичка сим орқали уланган бўлади. Бунда киши бутунлай сукут қилаётган бўлишига қарамай, бош мия пўстлоги чекка нутқ органларига импульслар юбора бошлайди. Бундай тафаккур қилишда тилнинг роли яна бир карра аён бўлади. Нутқни ҳаракатга келтирувчи анализаторнинг хизмати яна бир усул билан синалди. Кишининг сўз товушларини бошқариб турувчи бош мия пўстлогигадаги марказ ишдан чиққанда киши эшитаётган сўзларнинг маъносига ҳам, товушига ҳам тушуна олмаган³⁹.

Л. Қ. Назарова шу кинестетик ҳаракатларни ўрганиш учун тубандаги методни қўллади: бошланғич мактаб ўқувчилари диктантни ўйламасдан фақат эшитиб ёзишлари керак эди. Бунда, албатта, кинестезия бўлмайди. Натижада ўқувчилар жуда кўп хато қилдилар. Нормал ўйлаб ёзган болаларда эса хато кам бўлди⁴⁰.

³⁷ Н. И. Красногорский, К физиологии становления детской речи, журн. «Высшей нервной деятельности», 1952, т. 2, вып. 4, стр. 475.

³⁸ Қаранг: В. М. Боровский, Мускульные напряжения умышленного процесса, Сборник «Рефлексы, инстинкты и навыки», т. 2, М., Гос. Институт психологии, 1936.

³⁹ Қаранг: Р. М. Боскис ва Р. Е. Левина, Нарушение письма при некоторых расстройствах артикуляции у детей, «Известия АПН РСФСР», вып. 14, 1948; Л. Р. Лурья, Очерки психофизиологии письма, Изд-во АПН РСФСР, 1950.

⁴⁰ Қаранг: Л. Қ. Назарова, О роли речевых кинестезии в письме, журн. «Вопросы психологии», 1956, № 1.

Демак, тафаккур процесси нутқ артикуляциялари «гапириб олиш» билан (очиқ ёки кўринмайдиган шаклларда) органик боғлиқдир.

Нутқни ҳаракатга келтирувчи анализатор нутқни эшитиш ва кўриш (ёзилган сўзларни) анализаторлари билан узвий алоқада бўлади. Бу табиий, чунки биз гапирар эканмиз, сўзларни бевосита эшитиб тураемиз. Бу сўзнинг ижтимоий табиати билан боғлиқ, чунки сўз — мавжуд бўлиши ва ривожланиши унинг жамият миқёсида тўхтовсиз ишлатилиб турилишини тақозо этади. Айтилган сўз эшитилиши керак, буни фақат тингловчигина эмас, балки гапирувчининг ўзи ҳам эшитиши керак. Ана шу жараён нутқ анализаторини бир-бирига боғлайди.

Киши ўйлаган вақтда нутқни ҳаракатга келтирувчи анализатор худди эшитилган сўз учун ҳосил бўлган нерв алоқаларини ҳаракатга келтиради. Бинобарин, нутқни ҳаракатга келтирувчи анализаторнинг аҳамияти тафаккур учун гоаят муҳимдир. Аммо шу билан бир қаторда унинг нутқнинг эшитиш анализатори асосида шаклланишини унутмаслик керак, чунки жарангли сўзгина тилнинг асосини ташкил қилади.

Нутқ анализаторининг ниҳоятда мураккаб ва характерли муносабатлари масаласи билан қизиқувчиларга А. Н. Соколов тажрибалари билан танишишни маслаҳат кўраемиз⁴¹. Бу ерда эса рус физиологиясининг отаси И. М. Сеченовнинг нутқнинг тафаккурдаги аҳамиятига оид сўзларини келтираемиз: «Бола ўйлар экан, у албатта гапиради. Беш яшар чамасидаги болада ўйлаш сўзларда ёки шивирлашда, ҳеч бўлмаганда уларнинг тил ва лабларининг қимирлашида ўз ифодасини топади. Бу нарса катталарда ҳам содир бўлиб туради. Менинг тафаккурим эса, биаламанки, овозсиз гапириш билан амалга ошади. Бунда фақат оғзим юмилган ва қимирламаган бўлса-да, оғзим ичида тил мускуллари ҳаракатда бўлади. Мен бирорта фикрни бошқа фикрлардан ажратиб, алоҳида таъкидламоқчи бўлсам, ўша фикрни албатта шивирлаб айтиб қўяман. Менга фикрлашим сўзлар билан эмас, балки донмо фикримга йўлдош мускул сезгилари билан амалга ошадигандай туюлади»⁴².

И. М. Сеченовнинг бу фикрларини тасдиқлайдиган яна бир неча мисоллар келтириш мумкин. Бир саёҳатчи ўтган асрда Бразилияда қолоқ бир қабила кишилари орасида яшаб шун-

⁴¹ А. Н. Соколов, О речевых механизмах умственной деятельности (вопросы и методика исследования), «Известия АПН РСФСР», вып. 81, М., 1956.

⁴² И. М. Сеченов, Избранные философские и психологические произведения, 1948, стр. 142.

дай бир ҳодисага эътибор берган. Кенгашга йиғилган қабила оқсоқоллари кенгаш очилишидан олдин ҳар қайси си ўз йўлига узундан-узоқ нутқ сўзлай бошлаган. Бошқанинг нутқини ҳеч ким тингламаган. Саёҳатчи кейинчалик аниқласа, улар ҳали гапирмасдан (товушсиз) ўйлашни билишмас эканлар⁴³. Худди шундай ҳодисалар баъзи негр қабилаларида ҳам бўлган⁴⁴.

Товушсиз тафаккур қилиш кейинчалик, кишиларнинг абстракт тафаккур қобилиятлари анча тараққий қилгач, пайдо бўлган.

⁴³ Қаранг: В В Бунак, «Происхождение речи по данным антропологии», Сб «Происхождение человека и древнее расселение человечества», М., стр 269

⁴⁴ Қаранг: Г. Шурц, История первобытной культуры, перевод Клеменца, 1907

СЎЗ ВА ТУШУНЧА

1. Сўз — товуш ва маъно бирлиги

Предмет ва ҳодисаларнинг умумий ва муҳим томонларини очиб бериш уларни чуқур билишнинг зарур шартидир. Оламни илмий билиш жараёнлари қонуниятларини аниқлашдан иборатдир.

Сўз ва у билан боғлиқ бўлган тушунчанинг объектив борлиқнинг киши миёсида акс этувчи сифат ва белгиларини мавжумлаштириши, умумлаштириши туфайли оламни ана шундай билиш мумкин бўлади. В. И. Ленин: «Ҳар қандай сўз (нутқ) умумлаштиради!»¹ — деб ёзган эди.

Бу бобда сўзнинг мана шу умумлаштириш функцияси қандай бажарилишини атрофлича кўриб чиқамиз.

Тил категорияси ҳисобланган сўзнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши фикр категорияси бўлган тушунчанинг вужудга келиши ва ривожига органик боғлиқдир.

Тушунчасиз сўз, сўзсиз тушунча бўлмайди². Шунинг учун, бу икки категориянинг ўзаро боғлиқлигини кўрсатиш тил ва тафаккур ўртасидаги алоқани очиб беришнинг конкрет йўллари билан бирдир.

Ташқи дунёни ўзгартириш ва билиш практикаси сўз ва тушунча бирлигини тақозо қилади.

Ташқи дунёни ҳиссий акс эттиришда сезгиларимиз ташқи дунёга бевосита боғлиқ бўлганидан инъикос процесси фикрнинг моддий ташувчиси — сўзсиз амалга ошиши мумкин. Предмет ва образ бу ўринда бевосита алоқага киради.

Дунёни рационал билиш масаласи бошқачароқ. Парсалар

¹ «Ленинский сборник», XII, 1936, стр. 217-219

² Бу қондан эндиликда, аниқ ҳолатларини мустасно қилганда, кўпчилик авторлар тил оламоқда. Бу тушунчани сўзсиз ёки аксинча сўзни тушунчасиз мавжуд деб ўйлаш (семантик фалсафа акад. Марр ва бошқаларнинг қараш) идеализмдан бошқа нарса эмас.

муҳим белгиларининг мавҳумлаштирилиши ва умумлаштирилиши, яъни чуқур билишнинг зарурий шартлари бўлган омиллар, онгнинг таъқи дунё билан бевосита алоқадорликдан «чеккиниш»ни талаб этади, чунки предмет ва ҳодисаларнинг гуруҳ ҳамда туркумидаги бу умумий, такрорланувчи белгиларни тўғридан-тўғри билиш мумкин эмас. Нарсаларнинг мана шу умумий томонларини очиб ва умумлаштириш учун моддий ташувчи бўлиши керак. Сўз худди мана шу функцияни ўтайди.

Предмет ва ҳодисаларнинг маълум туркумлари ёки гуруҳларига хос умумий хусусият ва белгилар сўзнинг табиий материясида мустаҳкамланади. Идеал ҳолатлар моддий заминсиз яшай олмайди. Шунинг учун тушунча, фикр тил материясига қамралган ҳолда пайдо бўлади.

Предмет хусусиятларини унинг ташувчисидан абстракциялаш, яъни фикран ажратиш учун уларни аташ, уларга ном бериш керак, шунда уларга фикран таяниш мумкин бўлади. Масалан, умуман қаттиқликни қаттиқ предметлардан фикран фарқлаш имкони тугилади.

Объектив моддий ҳодисаларнинг инъикоси бўлган «қий-мат», «материя», «ҳаракат» ва бошқа шу каби тушунчалар тўғридан-тўғри, бевосита акс этиши мумкин эмас. Болалар билан ўтказилган психологик тажрибалар билиб олинаётган нарсаларни эслаш жараёнида уларнинг хусусият ва сифатларини аташ, уларга ном бериш жуда катта аҳамиятга эга эканлигини кўрсатди. Аташ ёрдамида предметларнинг асосий муҳим хусусият ва сифатлари билиб олинади. Сўнгра бу тажрибалардан маълум бўлдики, ёш бола хотираси воқеликдаги предмет ва ҳодисаларнинг номлари воситасида шаклланади ва ривожланади³. Бу тажрибалар ҳақида кейинроқ яна тўхта-ламиз.

Тушунчанинг ташкил топиш жараёни анализ, синтез, таққослаш ва шу каби ақлий ҳолатларни ҳам талаб қилади. Булар ҳам сўзлар ёрдамида амалга ошади. Шундай қилиб, фикр (тушунча)нинг сўзда ифодаланиши зарур эканлигини практиканинг, билиш жараёнининг ўзи тақозо этади.

Демак, сўзга борлиқнинг киши миёсида акс этиш далиллари асосида ёндашиш унинг умумлаштирувчилик ролини очиб беришнинг зарур шартидир.

Тажриба маълумотларига қараганда, ёш болаларнинг сўз маъноларини тушуниши уларда ҳаётий — нутқ тажрибаси мавжудлиги ва бойлигига боғлиқ. Бинобарин, тил ривож-

³ Қаранг: Е. Д. Ке ж е р а д з е, Роль слова в запоминании и некоторые особенности памяти ребенка, «Вопросы психологии», 1960, № 1.

нинг ўзи билиш жараёни (тушуниш — тушунча)га боғлиқдир. Демак, сўз ривожига билиш, инъикос нуқтаи назаридан ёндашмаслик нотўғри бўлур эди. Аксинча, тафаккур категорияси тил категорияси билан боғлиқ ҳолда ўрганилсагина уларнинг хусусиятларини тўла очиб бериш мумкин бўлади.

Бу ҳақда тилшуносларимиз ҳам, файласуфларимиз ҳам, психологларимиз ҳам фикр юритмоқдалар⁴.

Сўз ва тушунчанинг ўзаро мураккаб муносабатларига оид проблемаларни атрофлича текшириш бизнинг вазифамизга кирмайди. Грамматика ва логика, ҳукм ва гап муносабатлари каби масалалар ана шундай проблемалардандир. Биз тушунча назарияси ёки сўз назариясини ҳам баён этмоқчи эмасмиз. Юқорнда айтганимиздек, сўз ўзининг ғоят кенг имкониятлари туфайли нарсаларнинг умумий ва муҳим белгиларининг акс этиши билан тушунчанинг шаклланиши ва тараққиётига қандай ёрдам беришини кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

«Тушунча» ва «сўз» терминлари ҳақида икки огиз сўз.

Тушунчанинг асосий белгилари объективлик ва умумийликдир. Тушунчанинг бу белгилари нимада кўринади? Мана шуни аниқлаш ғоят муҳимдир. Тушунчанинг объективлиги, биринчидан, унинг мазмунининг киши ва кишиликка боғлиқ бўлмаган ҳолда ташқи дунё томонидан белгиланишидир. Тушунчани айрим субъектлар ўзича яратиши ва ўзгартириши мумкин эмас. У кишиларнинг ижтимоий практикасида ташқари яшай олмайди. Иккинчидан, тушунчанинг тўғрилигини аниқлайдиган объектив асос ҳам бор. Жамиятнинг ишлаб чиқариш — меҳнат практикаси ана шундай асос ҳисобланади. Учинчидан, тушунча нутқ контекстида тил воситасида мавжуд бўлади. Маълумки, тилнинг мавжудлиги ҳам объектив бўлиб, халққа бутун тарих давомида хизмат қилади. Сўз ҳам, тушунча каби, айрим шахснинг кашфиёти эмас. «Сўз ижод қилиш» йўлидаги ҳар қандай уриниш (футуристлар, семантиklar ва бошқалар) ижтимоий эҳтиёж доирасидан четда бўлса, барбод бўлиши муқаррар. Янги сўз пайдо бўлиши зарурияти жамият эҳтиёжи билан белгиланади.

В. И. Ленин: «Тушунчанинг ўзига хос биринчи белгиси умумийликдир»⁵,— деган эди.

Предмет ва ҳодисалар гуруҳ ва туркумларининг умумий ҳамда муҳим белгилари тушунчалардаги ана шу умумийликка асос бўлади.

⁴ Қаранг: В. А. Звегинцев, Семаснология, Изд-во МГУ, 1957, стр. 142; Р. А. Будагов, Введение в науку о языке, Учпедгиз, 1958, стр. 120; С. А. Рубинштейн, Бытие и сознание, Изд-во АН СССР, М., 1957

⁵ В. И. Ленин, Фалсафа дафтарлари, 1947.

Табиатда умумийликнинг шакли қонундир (Ф. Энгельс). Демак, тушунчада воқеликнинг умумий ва қонуний алоқалари акс этади.

Биз қуйида мана шу маънода тушунча билан сўзни таққослаймиз.

«Сўз»ни олимларимиз турлича таърифлайдилар, уларнинг таърифларида қарама-қаршилиқлар мавжуд.

Академик В. В. Виноградовнинг таърифи сўнги вақтларда илмий муомалада мустаҳкам ўрин олмоқда. «Сўз,— дейди у,— фонетик ва грамматик система бирлиги бўлиш билан бирга ички маънолари бир хил ҳамда тилнинг бошқа маъноли birlikлари билан алоқадор бўлган тил бирлиги ҳамдир»⁶.

Марксистик адабиётда сўз, одатда, тилнинг мустақил бирлиги сифатида қаралади⁷. Тадқиқотчилар бунда ҳар қандай сўзнинг тушунча билан боғлиқлигини назарда тутадилар. Сўз элементлари, масалан, фонемаларда бундай хусусият йўқ. Мана шу маънода сўз маълум мазмун ва маънони ифодалайди. Тушунча эса фикрнинг энг кичик бирлиги деб қаралиши мумкин эмас. Бу, киши тафаккурининг пайдо бўлишидаги ўзига хос хусусиятларга боғлиқ. Тафаккур шакллари (тушунча, ҳукм, хулоса ва шу қабилар) бир-бирига узвий боғлиқ ҳолда пайдо бўлади ва мавжуд. Масалан, тушунчалар мураккаб ақлий фаолият натижасида акс этувчи нарсаларнинг белгиларини айириб кўрсатиш, таққослаш, анализ ва синтез этиш асосида юзага келади. Бу, албатта, муҳокамасиз, хулосасиз бўлмайди. Айни вақтда нарсалар ҳақида маълум тушунчага эга бўлмасдан туриб, улар тўғрисида мулоҳаза юритиш, хулосага келиш мумкин эмас. Демак, фикрнинг барча шакллари ўзаро органик алоқада бўлади. Шунинг учун тафаккур шакллари билан бирининг иккинчисига нисбатан устунлиги ёки мураккаблиги ҳақида сўз бўлиши ҳам мумкин эмас.

Бу жиҳатдан Е. М. Галкина-Федорукнинг фикр шакллари камроқ мураккаб ва кўпроқ мураккаб шаклларга ажратиши бизнингча тўғри эмас.

Унинг фикрича, «...муҳокама фикрнинг тушунчага нисбатан мураккаб шаклдир, бунинг сўз қобиги гап ҳисобланади. Гап эса қурилиши жиҳатидан сўзга қараганда мураккаброқ birlikдир»⁸.

⁶ В. В. Виноградов, Русский язык (грамматическое учение о слове), Учпедгиз, М., Л., 1947, стр. 14.

⁷ Қаранг С. И. Павлов, Понятие слова в свете марксистского учения о непосредственной связи языка и мышления, Вестник МГУ, 1954, № 4 ва бошқалар.

⁸ Е. М. Галкина-Федорук, Суждение и предложение, 1956, стр. 9.

Баъзи авторлар сўзга тилнинг мустақил бирлиги сифатида тушунчадан ажратган ҳолда қарайдилар. «Бу — стол» деган грамматик шаклланган ибора,— деб ёзди Ф. Н. Шемякин,— шу предмет ҳақидаги фикрнинг моддий тил қобигидир; бу ибора мазмуни предметнинг столлар гуруҳига мансублигини билдиради. Аммо «бу» ва «стол» иборадан ташқари алоҳида-алоҳида олинганда, ҳеч қандай аниқ фикр билан боғланмайди ва бирор фикрнинг тил моддий қобигига ўролмайди⁹.

Бу ерда икки хатога йўл қўйилган: биринчидан, «бу» ва «стол» биз уларни ибора системасидаги ёки тилнинг мустақил бирлиги сифатида олиб қараймизми, бундан қатъий назар, муайян тилдаги ҳар қандай бошқа сўз каби грамматик жиҳатдан шакллангандир; иккинчидан, улар ҳам бошқа сўзлар каби тушунчани ифодалайди, чунки улар объектив мавжуд нарсаларнинг белгиси ва аке этишидир.

Тушунчанинг билишдаги аҳамиятини умуман инкор этдиган авторлар ҳам йўқ эмас.

Б. В. Беляевнинг фикрича, ўз-ўзинча олинган тушунча «бирон бир алоқа ёки муносабатнинг инъикоси бўла олмайди, бу билим эмас, бунга ҳақиқат асосини илова қилиб ҳам бўлмайди»¹⁰.

Тушунча билим эмас дейишнинг нотўғрилигини исботлаб ўтиришга ҳожат ҳам бўлмаса керак.

Сўзнинг тил бирлиги эканлиги нимада кўринади. Энди мана шу ҳақда гапирамиз.

Академик В. В. Виноградов¹¹ таърифидан шундай хулосага келиш мумкинки, сўз тил бирлиги сифатида уч қисмдан: товуш («фонетик таркиб»), грамматик шаклланганлик («грамматик таркиб») ва сўзда ифодаланган маъно («маънолар системаси»дан иборат). Сўз мана шулар ёрдамида борлиқдаги нарса ва ҳодисаларни умумлаштиради.

Сўз товуши унинг моддий томонидир. Сўз товушини турли нуқтаи назардан ўрганиш мумкин, масалан, фонетикада тилнинг товуш қурилиши тарзида қаралади; олий нерв фаолияти физиологиясида эса сўз товушига воқелик сигнали сифатида ёндашилади. Бинобарин, ҳар бир фанда унга тур-

⁹ Ф. Н. Шемякин, Вопросы языка и мышления в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию, в книге «Учение И. П. Павлова и философские вопросы психологии», 1954, стр. 302.

¹⁰ Б. В. Беляев, О взаимоотношении мышления, языка речи, «Вопросы психологии», 1958, № 3, стр. 17.

¹¹ В. В. Виноградов, Русский язык (грамматическое учение о слове), Учпедгиз, М.—Л., 1947, стр. 14.

лича қаралади. Товушнинг билишдаги аҳамиятини аниқлашда мана шу фанлар маълумотларига таяниш керак.

Шуни ҳам айтиш керакки, сўз товуши ва тушунчанинг муносабатларини ўрганишда бир-бирига боғлиқ бўлган икки хатога йўл қўйиш мумкин. Биринчидан, унда сўз фикрнинг жилти тарзида қаралади (Лидро). Бу эса сўз фақат белгидан иборат дейилган буржуа назариясига қисман асос бўлган. Иккинчидан, сўз бутунча товушдан иборат қилиб қўйилади. Бу одатда сўзни тушунча белгиси ёки тил ва тафаккурнинг муносабатини шакл ва мазмун тарзида қарашга сабаб бўлади. Бу ҳам диалектик материализмга ётдир.

Ваҳолонки фикр мана шу товуш туфайли объективлашади. У кишиларнинг эшитишига таъсир қилиб, фикр алмашувига имкон беради. Чунки у табиатдаги оддий товуш бўлмасдан, балки маълум маъно ва мазмунга эга бўлган ижтимоий ҳодисадир. Сўз товуши унинг маъносига чамбарчас боғлиқдир. Маъно эса сўзнинг ички, идеал томонини ташкил этади. Шунинг учун сўз товуши маънога боғлиқ ҳолда қаралгандагина тилнинг умумлаштирувчилигида унинг (сўз товушининг) роли тўғри тушунилиши мумкин. Товушнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши ташқи дунё ва тил грамматикасига боғлиқдир.

Сўз товушининг белгилаш, аташга хизмат қилиш функцияси, хусусияти нимада кўринади?

Маълумки, нарса ва предметларни индивидуаллаштириш, бир-бирига ўхшатиш, айниқлаштириш, кишиларни ўз исми билан чақиртириш учун уларни аташ керак, буни тилнинг ёрдамсиз амалга ошириб бўлмайди. Бу, янги сўзларнинг пайдо бўлишига ҳам, уларни билиш доирасига янги нарсаларни жалб этиш жараёнида қўлланишига ҳам тааллуқлидир. Нарсаларни ном билан ажратар эканмиз, биз бу билан атаган предметга маълум сифат ва хусусиятларни тақамиз. Буларнинг ҳаммаси бизнинг онгимизда нарсаларнинг номлари билан, таассуротлар эса шу номларга боғлиқ равишда эсга келади.

Шуни қайд этиш керакки, ҳозирги пайтда тилшуносликдаги белги проблемаси фақат лингвистикада эмас, шунингдек бошқа фанларда ҳам алоҳида актуаллик касб этмоқда. Бу ўз-ўзидан тушунарли, чунки белгилар дунёни билишнинг қудратли воситасидир. Эндиликда белгилардан кенг фойдаланмасдан туриб, кўпчилик фанлар (информация назарияси, кибернетика, таржима назарияси, математик логика ва бошқалар) иш юрита олмайди. Белгилар системасининг умумий назарий проблемаларига бағишланган махсус фан—семиотика

лайдо бўлди ва тез тараққий этмоқда¹². Буржуа фалсафасида (семантик идеализм, нсопозитивизм ва ҳоказо) белгилар системаси (қисман лингвистик белгилар)га қизиқишнинг кучлилиги ҳам бежиз эмас.

Кейинги йилларда босилиб чиққан қатор монография ва мақолаларда белгининг фалсафий проблемалари ва сўздаги аҳамияти ҳам тилга олинмоқда. Бу проблеманинг «Фалсафа масалалари» журналининг саҳифаларида муҳокама қилиниши маълум натижалар берди, у кенгроқ ва мукамалроқ ўрганн-ладиган бўлиб қолди. Аммо бу проблеманинг кўпгина масалалари бўйича олимларимиз ҳали бир фикрга келишганича йўқ. Биз бу ўринда сўзнинг белгилаш функциясининг билишдаги аҳамиятини кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

К. Маркс парсанинг номи унинг табиатини ифодаламайдиган деган эди¹³. «Ҳар бир муайян тилда,— деб жуда тўғри қайд этади Б. А. Серебрянников,— товушлар комплекси бирор предмет ёки ҳодиса билан мустаҳкамланади. Аммо, бу предмет ёки ҳодисанинг хусусият ва сифатларини ақс эттириш деган гап эмас!¹⁴.

Ҳақиқатан ҳам товуш предмет ёки ҳодисанинг белгиси бўлганда эди, миллий сўзлар бўлмас эди; предмет ёки ҳодиса барча тилда бир хил белгиланар, бир хил товушга эга бўлар эди. Агар товуш умумлаштирилганда эди, у вақтда умуман сўзда умумлашма бўлмас эди, чунки ҳар бир конкрет предметнинг ўз товуш комплекси бўлар эди; жинс, тур тушунчасини ифодаловчи, масалан, ҳайвон, дарахт каби умумлаштирувчи сўзлар бўлмас эди, яъни сўз ўзининг билишдаги аҳамиятини йўқотар эди, гил ва тафаккур ўртасида фарқ қолмас эди.

Бироқ муайян тилда гапирувчи кишилар бирор предмет ёки ҳодисани атар экан, уларни товуш билан мустаҳкамлайди. Бунда товуш билан белгиланувчи предмет орасида маълум алоқа бўлади, аммо у органик алоқа эмас.

Товуш комплекси билан предмет орасидаги алоқа сўз маъноси орқали рўёбга чиқади. Белгиланувчи предметнинг инъикоси бўлган сўз маъноси товушсиз ўзи яшай олмайди.

Сўз маъноси (бу ҳақда қуйироқда батафсил тўхталамиз)

¹² 1962 йил декабрь ойида Москвада Славяншунослик институтида белгилар назарияси масалаларига бағишланган симпозиум бўлди. (қаранг: «Симпозиум по структурному изучению знаковых систем» тўплам, доклад тезислари, СССР ФА нашриёти, 1962).

¹³ Қаранг: К. Маркс, Капитал, I том, Госполитиздат, 1955, 107—108-бетлар.

¹⁴ Б. А. Серебрянников, Сравнительно-исторический метод и критика так называемого четырехэлементного анализа, сб «Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина», Изд-во МГУ, 1950, стр. 146.

белгиланувчи предметнинг инъикоси тарзида бўлади ва тараққий этади. Маънонинг моддий қобиғи бўлган товуш комплекс ҳам бевосита шунга боғлиқ. Чунки предмет бўлмаса, ном ҳам бўлмайди. Иккинчи томондан, сўз товуши маъно туйфақли мавжуддир. Маъносиз товуш бу табиатдаги оддий товушдир.

Шундай қилиб, сўз ва предметнинг муносабати нарса ва унга берилган белгининг муносабати, шунингдек, органик алоқани ифодаловчи муносабат тарзида ҳам қаралмаслиги керак.

Демак, маъно ва тушунчанинг акс этирилиувчи предмет билан алоқаси товушда амалга ошади, аммо бундан товуш маъно белгиси деган хулоса чиқмайди. «Маъно ташувчиси» билан «маъно белгиси», бу бир нарса эмас. Товуш маъно ташувчи сифатида у билан органик ва узвий алоқада бўлади. Белги эса эркин ва шартли характерга эга бўлганлигидан маъно билан бундай алоқада бўла олмайди.

Демак, сўз, аниқроғи, сўз товуши белги вазифасини бажарувчи восита сифатида қаралиши керак.

Предмет билан мустақкамланган бу белги ўша предметнинг номи сифатида намоён бўлади.

Буни И. П. Павловнинг сигналлар системаси ҳақидаги таълимоти ҳам тасдиқлайди. Бунда нарсанинг номи унинг сигнали сифатида намоён бўлади ҳамда сўз унинг номига таяниб, нарса ҳақида сигнал беради. Мавҳумлашган ва сўзда умумлашган бу сигналлар мавҳум тафаккур учун имкон беради. Акс ҳолда, тафаккур конкрет нарсаларга бевосита туташишдан «узила олмас» эди.

Сўз маъноси фақат белгиланувчи предмет хусусиятларининг акс этиши натижаси сифатидагина пайдо бўлмайди. Бунда сўз товуши ҳам катта роль ўйнайди. Тушунча сингари сўз маъносининг ривожланиши учун ҳам кишилар фикр алмашуви зарур. Бу эса товуш орқали амалга ошади. Жамият сўз маъносини мана шу товуш орқали шакллантиради ва такомиллаштиради. Амалиёт нарсаларнинг белгиларини умумлаштиришини мана шу товуш орқали маънога йўллайди. Шундай қилиб, аташ жараёни билиш жараёни билан чамбарчас боғлиқдир.

Товуш сўзнинг муҳим моддий томони сифатида унинг умумлаштириш функциясини ўташида катта роль ўйнайди. Бунда у предметнинг белгиси ёки номи ва нерв системаси сигнал фаолиятининг зарур элементи сифатида намоён бўлади.

Буржуа лингвистикаси ва фалсафаси сўзни мазмун ва маъносиз қуруқ товуш, символларнинг эркин системаси тарзида қарайди. Семантик Хайакова, неопозитивистлар Р. Кар-

нап, А. Уайтхед, Б. Рассел ва бошқалар сўзни ана шундай талқин этишади.

«Тил,— деб ёзади тил белгиси назариясининг асосчиларидан бири Ф. А. Соссюр,— гоёларни ифодаловчи белгилар системасидир. Демак, уни хат билан, гуналар ёзуви билан, символик маросимлар билан, имо-ишора шакллари билан, ҳарбий сигналлар ва шу қабилар билан тенглаштириш мумкин»¹⁵.

Белгини диалектик-материалистик тушуниш, белги ва белгиланувчи предмет орасидаги алоқанинг шартли ва эркин характерга эга эканлигига асосланади. Аммо товушн жиҳатидан предметларнинг номи (белгиси) сифатида қаралувчи сўз предметларни ифодаловчи, акс эттирувчи маъноларга ҳам эга. Сўз товуши дастлаб предметларга уларнинг белгиси, номи сифатида тасодифан мустаҳкамланади. Сўзнинг маъноси киши онгига боғлиқ бўлмаган объектив дунёнинг инъикоси сифатида пайдо бўлади.

Модомики товуш маъно туфайли сўзга айланар, ижтимоий жиҳатдан тасдиқланар ва мустаҳкамланар экан, демак, сўз объектив ҳолда мавжуд бўлади ва айрим шахс, ҳатто табақаларнинг ҳам тўсқинлиги унга қор қилмайди.

Номларнинг келиб чиқиши ҳақида бир неча мисоллар келтираимиз. Рус тилида поргной (тикувчи) сўзининг асосига порты, (яъни) *кийим* ҳақидаги тасаввур олинган бўлса, немис тилида сўз (Schneider — *тикувчи*) *кесии* сўзи (schneiden асосида пайдо бўлган. Арман тилида эса бу тушунча, яъни тикувчи (dezeed) dezean, яъни (*ин*) сўзидан келиб чиққан.

Рус тилида жениться (уйланмоқ) «жена» (хотин) сўзидан шаклланган, замуж сўзи асосида эса муж (эр) ётади, испан тилида иккала тушунча ҳам (уйланиш, эрга чиқиш) бир феъл (cosagee) ёрдамида (cose — «уй» сўзидан олинган) ифодаланади. Испанча «уйланиш» ҳам «эрга чиқиш» тушунчалари «уйга эга бўлиш» («уйланиш») ёрдамида англатилади. Буни ўзбек тилидаги «уйланиш» сўзига ҳам қисман яқинлиги сезилиб турибди. Немис тилида иккала тушунча бир сўз (peigen) билан ифодаланади¹⁶.

Рус тилида гул номлари *оранжевий*, *фиолетовый* деган сўзларда, уларнинг ўзлари атаган предметлар билан бевосита алоқадор эканлиги сезилиб турибди: *оранжевий* французча *агап* (апельсин), *фиолетовый* — *фиалка* (гунафша) сўзидан олинган. *Розовый*, *малиновъый* деган сўзларни ҳам худди шун-

¹⁵ Ф. А. Соссюр, Курс общей лингвистики, ОГИЗ, 1933, стр. 40.

¹⁶ Қаранг: Е. М. Галкина Федорук, Слово и понятие, М., 1956, стр. 45—46.

дай изоҳласа бўлади. Қадимги эрон тилидаги *suk*га (қизил) сўзи *suk* (ўт, ёниш) сўздан келиб чиққан¹⁷. Қизил ранг авваллари рус тилида *червленный* сўзи билан ифодаланар эди, сабаби қадимги рус тилида *червь* сўзи қуртнигина англадиб қолмасдан, шу билан бирга *қизил бўёқ* маъносида ҳам ишлатилар эди. Бунга, ўрта асрларда қизил бўёқ тушунчасининг *червец* деб аталувчи чувалчангнинг бир туридан олинганлиги сабаб бўлган бўлиши керак¹⁸.

Сўзнинг маъноси унинг товуши билан бир қаторда сўзнинг муҳим элементи саналади. Кўпчилик авторлар бунини эътироф қилишади. «Сўз маъносини унинг ички компоненти деб эътироф қилиш ва маънони объектив воқеликдаги предмет ва ҳодисаларнинг акс этиши сифатида талқин этиш,— дейди проф. Л. О. Резников,— тилни изчил материалистик тушунишда ниҳоятда зарурдир»¹⁹.

Юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, баъзи текширувчилар товушни сўзнинг ташқи, моддий томони тарзида талқин этсалар, маънони моддий дунёнинг инъикоси сифатида сўзнинг ички ва идеал томони деб қарайдилар. Қисқаси улар маъно борлиқнинг акс этишиндир деб таъкидламоқдалар.

Аmmo онгнинг шаклланишини бошқа олимлар ҳам аниқлашган. Проф. В. А. Звегинцев «Семасиология» номли монографиясида сўз қурилиши проблемасини пухта ва ҳар томонлама қараб чиқиб сўз маъносини шакллантирувчи уч омилни қайд этади:

1. Объектив воқелик. Бу кенг маънода халқ тарихи тарзида тушунилади.

2. Тафаккур. Бунинг фаолияти объектив воқеликни билишга қаратилган; тушунча шаклларида ривожланиб тил воситасида амалга оширилади.

3. Тил системаси. Тил элементларининг ички муносабатлари (лексика доирасида) тарихан шаклланади, ammo пировард оқибатида олдинги икки омилга асосланади²⁰.

Демак, сўз маъноси мана шу уч омил нуқтаи назаридан ўрганилгандагина у самарали бўлиши мумкин: бу кишининг билиш фаолияти аспектида қаралади. Бунда ижтимоий меҳнат практикаси етакчи роль ўйнайди ва тушунча (практика-

¹⁷ Қаранг: В. И. Абаев, О принципах этимологического словаря, «Вопросы языкознания», 1952, № 5, стр. 56

¹⁸ Қаранг: Е. М. Иссерлин, История слова «Красный», «Русский язык в школе», 1951, № 3.

¹⁹ Л. О. Резников, Непозитивистская гносеология и знаковая теория языка, журн. «Вопросы философии», 1962, № 2.

²⁰ В. А. Звегинцев, Семасиология, Изд-во МГУ, 1957, стр. 146.

ни акс эттирадиган шакл сифатида) тил системаси воситалари ёрдамида шаклланади.

Сўз маъносининг тушунча билан бундай мураккаб муносабатларини тадқиқ этишда бир қатор хато ва англашилмовчиликларга йўл қўйилди. Буларнинг асосийси сўз маъносини унда мужассамлашган тушунча билан айнийлаштиришда кўринади. Бу ҳақда кейинроқ гапирамиз.

Акс эттирилувчи предмет билан сўзнинг алоқаси сўз маъносида ифодаланганидан у тушунча билан органик равишда боғланади. Бу сўз маъносини ташқи дунёнинг инъикоси сифатида қараш ва унинг табиатини билиш нуқтаи назардан текшириш заруриятини туғдиради. Сўзни талаффуз этаётиб уни мазмунни ёки маъносини уқиб олишимиз керак.

Сўз маъноси билан тушунча бирлигини текшириш зарурати ана шундан келиб чиқади. Мана бу тажриба маълумотларига бир назар ташлайлик.

Қуйида баён этилган тажрибаларда²¹ иккинчи сигнал системасидан шартли рефлекс ҳосил этиш вазифаси қўйилган. Бундан мақсад сўзнинг фақат товуши билан эмас, балки маъноси билан ҳам шартли алоқа пайдо қилишдир.

Муайян сўзда шартли рефлекс ҳосил қилинган (масалан, «доктор» сўзи), бу сўз контрол тажрибаларда унинг синоними («врач») билан алмаштирилди. Сўнгра қўзғатувчи сўзни («фаол» сўзни) маъноси бир хил, аммо товуш жиҳатдан ҳар хил сўз билан алмаштириганда, шартли рефлекс алоқа таъсирининг намоён бўлиши ёки бўлмаслиги кузатилди.

Бошқа ҳолатларда шартли қўзғатувчи сўз («доктор») контрол тажрибаларда товуш жиҳатдан ўхшаш, аммо маъноси ҳар хил сўз («диктор») билан алмаштирилди.

Биринчи хулоса. «Фаол» қўзғатувчи сўз билан фақат товуш жиҳатдан ўхшаш сўздаги шартли рефлекс 5—7 марта такрорланмаса сусаяди. Айни вақтда «фаол» қўзғатувчи сўз билан маъноси бир хил бўлган сўздаги шартли рефлекс 5—7 марта такрорланмаганда ҳам унда ўзгариш бўлади. Тажрибаларда «фаол» қўзғатувчи сўзлар билан маъноси бир хил қўзғатувчи сўзларни 15 марта такрорламаганда ҳам уларда шартли рефлекснинг сусайиши кузатилмади. Демак, сезиларли даражада сусайиш ҳосил қилиш учун бундан ҳам кўпроқ такрорламасдан синаб кўриш керак.

Иккинчи хулоса. Шартли ва шартсиз қўзғатувчи-

²¹ Қаранг: Л. А. Шварц, Условные рефлексы на словесные раздражители, журн. «Вопросы психологии», 1960, № 1.

лар орасидаги алоқа иккинчи сигнал системасида акс этиб ва тормозловчи жараёнларнинг юзага келишини шунчалик тезлаштирадими, натижада ижобий ва тормозли шартли алоқалар ҳосил бўлишидаги сусайишга деярли барҳам берилади.

Учинчи ҳулоса. Хлоралгидрат таъсирида шартли рефлекс умуман сусаяди; актив бўлган «дом» сўзига товуш жиҳатдан яқин бўлган «дым» сўзига мувофиқлашган тормоз ўз кучини йўқотади. Актив сўз «дом»ни маъноси бир The hause (инглизча — уй) сўзига алмаштирилганда шартли рефлекс ўз кучини йўқотди.

Автор иккинчи сигнал системасининг шартли сўз қўзғатувчилари биринчи сигнал системасининг бевосита қўзғатувчилари билан алмаштирилганда, шартли рефлектор алоқа қандай амалга ошувини аниқламоқчи бўлди.

Шартли рефлекс сўздагига қараганда бевосита қўзғатувчида тезроқ ҳосил бўлди.

Шартли алоқани бевосита қўзғатувчидан сўзга ўтказиш 100 процент синалган ўриндан амалга оширилади. Аммо шартли алоқани сўз қўзғатувчидан у белгилайдиган бевосита қўзғатувчига таъсирчан ўтказиш учун шартли рефлекс кўпроқ мустаҳкамланган бўлиши керак. Шунингдек, бу бевосита қўзғатувчи (шартсиз қўзғатувчи такрорланмаган ҳолда) алоқида кўрсатилиши зарур.

И. П. Павлов биринчи сигнал системасидаги асосий қонунлар иккинчи сигнал системасига ҳам ҳосил деб ҳисоблади, чунки бу «ўша нерв тўқимасининг ишидир». Бу, олининг тадқиқотида ҳам исботланди. «Товуш жиҳатдан ўхшаш қўзғатувчиларни (дом, дым) фарқлаш жараёнида мунтазам тормозланишнинг сусайиши кузатилади. Масалан, сусайтирувчи қўзғатувчидан («дым») сўнг бевосита талаффуз этилган мустаҳкамловчи сўз «дом», шунингдек унинг таржимаси «The hause» баъзан томирлар торайишининг олатдаги шартли реакциясини бермаслиги маълум бўлди, чунки шартли қўзғатувчи («дом»)ни гавдалантириш пайтида табақаланган сусайишнинг таъсири давом этар эди».

Шундай қилиб, тажрибаларда олий нерв фаоллигининг биринчи ва иккинчи сигнал системалари учун умумий бўлган асосий қонунлари исботланди. Аммо икки сигнал системасига ҳос умумий асосий қонунлардан ташқари, иккинчи сигнал системасининг қонуниятлари ҳам бор.

Тажрибалар фақат товуш жиҳатдан ўхшаш бўлган сўз қўзғатувчилари орасидаги шартли алоқалар маъноси бир хил сўзлар орасидаги шартли алоқаларга нисбатан тезроқ сўйишни кўрсатди.

Олий нерв марказларининг иш қобилияти сусайганда товуш жиҳатдан ўхшаш сўз қўзғатувчиларни фарқлаш сусаяди, шартли сўз қўзғатувчини маъноси бир хил сўз билан алмаштириш эса шартли реакцияни келтириб чиқармайди, яъни шартли сўз қўзғатувчи ўзига хос умумлаштириш хос-сасини маълум вақтга йўқотган бўлади. Бу, сўз сигнал функциясини маъноси ва унга боғлиқ бўлган товуш туфайли бажаришидан далolat беради. Аммо сўз маъноси бу ерда биринчи ўринга чиқади, шу сўз товуши мияда пайдо этган товуш образи эса зарур асос ҳисобланади. Чунки бу ана шу маънога боғлиқдир, аксинча талаффуз этилувчи сўз тушунарли бўлмайди. Маъно товуш ва товуш образи билан бу ўринда сўзсиз алоқада бўлади. Сигнал сўзни бошқа тиллардаги сўзлар билан алмаштириш бунни тасдиқлайди. Турли тилларга хос бўлган «сув» «вода» (русча), «wasser» (немисча) сўзлари, товуш жиҳатдан ҳар хил бўлишига қарамадан, маъноси бир, яъни объект борлиқдаги бир предметни ёки ҳодисалар доирасини ифодалайди ва акс эттиради. Мана шунинг учун ҳам ҳар хил сўз бундай ҳолатда бир хил сигнал беради. Бундан ташқари, бу ҳол сўз маъноси-нинг тушунча билан узвий алоқасини кўрсатади, чунки тушунча миллий бўлмай, умуминсоний характерга эга. Шу туфайли турли миллат тилларидаги сўзлар маъноси жиҳатидан маълум даражада бир-бирига мос келиши мумкин, шунинг учун ҳам улар бир тилдан иккинчи тилга бемалол таржима қилинади.

Сўз маъносининг шартли алоқани ташкил этишдаги етакчи роли контекстда яққол сезилади.

Комплекс қўзғатувчидаги шартли рефлекс бевосита йиғинди қўзғатувчини қабул қилишда унинг компонентлари жамига, аниқроғи, унинг айрим компонентларидаги рефлекслар жамига қўшилмайди. Бу ерда шартли алоқа компонентлар муносабатлари асосида ҳосил қилинади. Бироқ бу алоқани ҳар бир алоҳида компонентда ҳам вужудга келтириш мумкин. Бевосита қўзғатувчининг компонентларидан қайси бири кўпроқ таъсир кўрсатишини аниқлашга имкон берувчи қонуниятлар белгиланган.

Компонентнинг фаоллиги ёки кучи унинг йиғиндида тутган ўрни (бошланиши ёки охири)га боғлиқ. Шартли алоқа компонентларнинг ўрни алмаштирилганда бузилиши ҳам мумкин. Бу момент иккинчи сигнал қўзғатувчиларини қабул қилишда кўринади. Бундан ташқари, иккинчи сигнал йиғинди қўзғатувчиларининг қабул қилиши биринчи сигнални-кидан тубдан фарқ қилади.

Тажрибаларга мурожаат қилайлик²².

Сўзлардан иборат комплекс қўзғатувчилардан шартли рефлекс ҳосил қилинади. Бунда комплекс тарзида маъноси ҳар хил гап, айрим иборалар хизмат қилди. Масалан, «токни улайман», «қўлёзма ўқиб бўлинди», «студент имтиҳондан ўтди» ва ҳоказо.

Гапдан ҳосил қилинган шартли рефлексни алоҳида сўзлар ҳам қўзғатиши маълум бўлди. Бунинг таъсирчанлиги иборанинг характерига ҳамда ундаги у ёки бу сўзнинг ролига боғлиқ.

«Токни улайман» гапидаги шартли рефлекс бу гап бўлаклари ҳеч такрорланмасдан ҳам қўзғатилади, чунки ҳар бир сўз тўлиқ гапни ташувчи тарзида мавқега эгадир. Синалувчи «улайман» ҳам «ток» ҳам, «токни улайман» ҳам бир хил таъсир қилади.

«Қўлёзма ўқиб бўлинди» рефлексда бошқа манзара юз берди. Бу ерда мазмун эга ва кесим орасида тенг тақсимланган. Шунинг учун гап бўлақларининг ҳар бири аниқланган маънони ташувчи сифатида гавдаланмайди. Йиғиндида шартли рефлекс мавжуд бўлганда, компонентлар алоҳида олинса, у натижа бермайди. «Студент имтиҳондан ўтди» мисолида шартли рефлекс яна бошқача ҳолатда бўлади. Бу ерда мазмун асосан «ўтди»га юкланган. Бу ўринда ҳодисанинг 87 процентидида шартли рефлекс бор. Мазмуннинг рўёбга чиқишида «студент»нинг ҳиссаси кам, у умуман махсус табақалаштирилмасдан туриб, шартли рефлекс ҳосил қилмайди. Маънонинг ойдинлашувида ўртача мавқега эга бўлган «имтиҳон» сўзи синалувчиларнинг 52 процентидида шартли рефлекс ҳосил қилади.

Демак, иккинчи сигнал системасига хос нарса шуки, сўзнинг умумлаштириш функцияси биринчи планга чиқади. Сўз энг аввало маъноси туфайли сигналликни касб этади. Компонентлардан ҳар бирининг шартли рефлектор таъсирчанлиги ҳар қайсиси сўз ташувчи маънонинг ҳиссаси билан аниқланади.

Бу тажрибалар автори (А. Г. Элькин) нутқда асосий маъно юкланадиган муҳим моментни ажратиб кўрсатиш мумкинлигини таъкидлайди. Баъзан бундай «муҳим момент» иборадаги якка сўз, яъни гапдаги ҳар бир сўз ҳам бўлиши мумкин. Нутқдаги муҳим моментлар мия пўстлогини қўзғатишининг энг қулай ўрни билан боғлиқдир.

²² А. Г. Элькин, К вопросу об особенностях условного рефлекса на комплексный словесный раздражитель, журн. «Вопросы психологии», 1955, № 4, стр. 80.

Маълумки, бош мия пўстлоғи аввало сигнал маъносидаги қўзғатувчиларни кўпроқ сезади. «Муҳим момент» худди мана шу сигнал моментидир.

Иккинчи сигнал системасига оид бу мисоллар сўз комплексидаги алоҳида компонент сифатида биринчи галда маъноси туфайли натижа аҳамият касб этади. Чунки сўз мана шу маъно орқали ташқи дунёдаги предмет ва ҳодисаларнинг сифат ва хусусиятлари ҳақида умумлашган тарзда «xabар», сигнал бериши мумкин.

Бу ҳол сўз маъносиз фақат товушдан иборатдир деб талқин этувчи буржуа файласуфлари ва тилшуносларининг қарашларини тамомила рад этади.

Далиллар сўзнинг товуш ёки товушлар бирикмасидан иборат бўлиб, маъно билан органик алоқада объектив дунёни акс эттиради. Шундай қилиб, маъно сўзнинг товуш ва белгиланувчи, акс этувчи предмет билан сўзда мужассамлашган тушунчанинг алоқасини амалга оширувчи муҳим томонидир.

Энди сўз маъноси билан тушунча муносабати масаласига ўтайлик.

Сўз маъноси ва сўзда мужассамлашган тушунча орасида мураккаб ва чуқур алоқа бор. Мана шу алоқани нотўғри тушуниш, уларни хато равишда айнийлаштиришга сабаб бўлиши мумкин. Бу ҳолнинг мавжудлиги қуйидагилардан ҳам кўриниб турибди:

«Сўз,— дейди Е. Н. Галкина-Федорук,— моддий ва идеал ҳолатларни ўз ичига олади; идеал ҳолат билишнинг мазмуни, яъни объектив дунё ҳодисаларини акс эттирувчи тушунча билан мос келувчи (таъкид бизники — *Б. И.*) мантиқ — предмет маъноси

«Сўз маъноси,— деб ёзади Л. С. Ковтун,— муайян тил системаси воситалари билан тушунчани реаллаштиришдир... Биз сўз маъносининг тушунчага тенглигига шубҳаланиш учун ҳеч қандай асосга эга эмасмиз»²⁴.

Бошқа бир қанча авторларнинг ҳам фикри шундай²⁵.

Бизнингча, сўз маъноси билан «тушунча» категорияларини чегаралаш тил ва тафаккур орасидаги алоқанинг ойдин-

²³ Е. Н. Галкина-Федорук, Знакомость в языке с точки зрения марксистского языкознания, «Иностраный язык в школе», 1952, № 2, стр. 17.

²⁴ Журн. «Вопросы языкознания», 1955, № 5, стр. 77.

²⁵ Қаранг: П. С. Попов, Понятие слова в свете марксистского учения о непосредственной связи языка и мышления, Вестник МГУ, 1954, № 4, стр. 77; Р. П. Горский, Роль языка в познании, сб. «Мышление и язык», Госполитиздат, М., 1957, стр. 85.

лашуви ва конкретлашувига ёрдам берган бўлар эди. Мана шу икки ҳодисанинг ўзига хос хусусиятларини белгилаш ва чегаралаш йўли билан сўз тушунчанинг чинакам бирлигини аниқлаш мумкин, холос.

Ўз навбатида бу, сўзнинг табиатини аниқлашда катта фойда келтиради. Бу эса тилшуносликдан ташқари, тушунчанинг моҳиятини очиб беришга ҳам ёрдам берган бўлур эди.

Мана шу проблеманинг ишланмаганлиги ва бу хусусда ягона фикр йўқлиги баъзан уни эътибордан четда қолишига сабаб бўлди.

«Тушунча» ва «маъно» терминларининг етарли даражада чегараланмаганлиги лингвистикада одат тусига кириб қолган»²⁶.— деб ёзади академик Виноградов.

Психологларнинг ҳам бу ҳақда фикрлари бор²⁷.

Сўз, қисман унинг маъноси тушунчадан, яъни ўзига хос хусусиятлари билан тафаккур категориясидан фарқ қилувчи тил категориясидир.

Тушунча билан сўз маъноси ўртасидаги ҳақиқий муносабат, уларнинг бирлиги ва фарқи нималардан иборат?

Тушунча тафаккур сифатида вужудга келиб сўзнинг моддий қобигига ўралган ҳолда у билан бирга яшайди. Бирор тушунчасиз сўз бўлмаганидек (грамматик жиҳатдан тўлиқ шаклланган сўзни назарда тутамиз), сўз ёрдамисиз ифодаланган тушунча ҳам йўқ. Бу тил ва тафаккур бирлиги мана шунда ифодаланади.

Сўзда мужассамлашган тушунча унинг маъноси билан органик алоқада бўлади. Тушунча билан сўз маъноси предмет ва ҳодисаларнинг айни бир доирасини умумлаштиради ва акс эттиради. Улар ўртасидаги бирлик мана шунга асосланади. Аммо сўз маъносидаги умумлаштириш ва акс эттириш тушунчадан фарқ қилади. Тушунча предмет ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим белгиларини ўзида мужассамлаштиради, бунда тафаккур ана шу предметларга хос тасодифий ва муҳим бўлмаган белгилардан чалгитилади. Масалан, суюқлик тушунчасида ҳар хил жисмлар ажратилади ва улар агрегат ҳолати бўйича бирлаштирилади. Бу тушунчага молекулаларнинг суюқлик учун характерли алоқасига эга бўлган, уларнинг индивидуал, айни ҳолатда муҳим бўлмаган белгиларига қарамасдан, ҳар қандай жисм киради.

Сўз маъносидаги умумийлик нимада кўринади?

Дарё сўзи қамраган барча ҳодисаларнинг (анҳор, ден-

²⁶ В. В. Виноградов, О формах слова, «Известия АН СССР», отд. литературы и языка, т. III, вып. 1, 1944, стр. 32.

²⁷ Б. М. Теплов, Психология, 1946, стр. 145.

гизлардан ва бошқалардан фарқли равишда) белги ва хусусиятларини акс эттиради. У ўз маъносида умумий, асосий нарсани бирлаштиради, яъни ҳамма дарёларга хос хусусиятлар шу сўзда ифодаланади. Аммо ҳар қандай умумийлик ҳам моҳият бўлавермайди, ҳар қандай умумлашма ҳам моҳиятни очишга олиб келмайди. Масалан, кишилар ўзларининг умумий тасавурида предмет ва ҳодисаларнинг баъзи белгиларини умумлаштиради. Айрим кишиларда дарахт, ҳайвон ва бошқа нарсалар ҳақида умумий тасаввур бўлиши мумкин. Бироқ бу тасаввур моҳият бўла олмайди, чунки улар умумий белгилар билан бир қаторда, муҳим бўлмаган, тасодифий белгиларни ҳам акс эттиради. Дарахт ҳақидаги тасаввур айрим кишиларда терак тарзида, бошқаларда қайрағоч тарзида пайдо бўлиши мумкин, яъни бу ерда ҳодисалар доирасининг умумий белгилари унинг айрим аъзоларининг индивидуал белгилари билан чатишиб кетган. Шунинг учун ҳам кишиларнинг тасаввури образнинг аниқлиги билан таърифланувчи билишнинг бевосита ҳиссий босқичини ташкил этади.

Сўз маъносидаги умумийлик ҳам тахминан худди шундайдир. Бунда умумийлик билан бир қаторда субъектив моментлар ҳам бор.

Сўз маъносининг вужудга келиши, шаклланиши мавжудлигида унда мужассамлашган тушунча ҳам муайян роль ўйнайди. Аммо бунда сўз маъноси маълум даражада тил қоидаларига, шу тилнинг луғат фонди ва грамматик қурилиши хусусиятларига ҳам боғлиқ бўлади. Бунинг назарга олмаслик тафаккурдан фарқли равишда тилнинг ўзига хослигини эътибордан четда қолдиришга олиб келади.

Диалектик материализмнинг билиш назарияси таъкидлайдики, тафаккур қонунлари объектив бўлиб, улар объектив дунё қонуниятларининг инъикосидир. Шунинг учун ҳам тушунча кишиларга, синфларга, миллатларга боғлиқ бўлмасдан, балки умуминсоний характерга эгадир. Турли миллат кишиларининг бир-бирини тезда тушуниб, ўзаро фикр алмашинишининг боиси ҳам шунда. Сўз эса миллий бўлиб, тил грамматикаси қонун-қоидалари асосида тараққий этади. Бу ўринда турли тилларга оид сўзлар ҳар доим ҳам бири-бирига тўлиқ мос келавермайди. Масалан, русча «стол» сўзи билан инглизча «table» сўзларининг лексик маънолари бир хил эмас.

Инглизча «table» сўзини ташкилотдаги бўлим маъносида қўллаб бўлмайди: шахсий стол (инглизча: Personnel oftie), адрес столи (инглизча adres bugar).

Стол тушунчаси эса инглиз учун ҳам, рус учун ҳам бир хилдир.

В. А. Звегинцев «... сўзларнинг лексик маънолари, сўзларнинг компонентлари, уларнинг ажралмас қисмлари сифатида ҳар бир тилда махсус тараққий қилади ва муайян даражада уларнинг товуш қобиғи билан шартлангандир», деб таъкидлаган эди²⁸.

Ҳар бир тилда сўз маъноси тараққиётининг бу йўли бир тилда сўз маъносининг бошқа тилдаги сўз маъносига кўпинча мос келмаслигини англатиш билан уларни тушунча билан айнийлаштириш мумкин эмаслигини кўрсатади.

Сўз маъносида субъектив, ҳиссиёт нозикликлари бўлади. Буларда сўзловчи белгилаш ва акс этувчи объектга ўз муносабатини ифодалайди.

«Сўз,— дейди академик В. В. Виноградов,— фақат грамматик ва лексик предметлик маъноларига эга бўлиб қолмасдан, айни вақтда у коллектив ёки индивидуал субъектнинг баҳосини ҳам ифодалайди. Сўзнинг предметлик маъносининг ўзи маълум даражада шу баҳо билан шаклланади, маъно ўзгаришидаги ижодий роль эса мана шу баҳога тегишлидир»²⁹.

Демак, сўз маъносининг шаклланишида фақат товушгина эмас (В. А. Звегинцев), шу билан бирга субъектив баҳо ҳам ижобий роль ўйнайди. Мисоллар келтирамиз.

Рус тилида кичрайтириш — эркалатиш суффиксларни ёрдамида ҳиссиётнинг турли нозикликларини ифода қилиш мумкин: хайрихоҳлик, эркалатиш, киноя, жаҳл ва ҳоказо — *цук* (а), *юшк* (а) суффикслари билан қисман камситиш, киноя изҳор қилинади: *Марфушка*, *болтушка*, *резвушка*. Ургусиз суффикс — *цук* (а), — *юшк* (а) эркалатиш маъносини беради: *коровушка*, *голубушка*, *матушка*. Ҳатто суффиксларни 2—3 марта такрорлаш билан ҳам субъектив муносабат билдирилиши мумкин: *доч-ур-оч-ка*, *дев-чо-ноч-ка*, *баб-ул-ень-ка* ва бошқалар³⁰.

А. А. Потебня «субъектив баҳо» суффикслари ифодаловчи таъсирчанлик фикрнинг барча деталларига ёйилади³¹ деб таъкидлаган эди.

Сўзнинг ҳис-туйғуни ифодалаш хусусияти бадний ижодиётда яққол кўринади. «Сўз фақат ўзининг маъноси би-

²⁸ В. А. Звегинцев, Проблема знаковости языка, Изд-во МГУ, 1956, стр. 19.

²⁹ В. В. Виноградов, Русский язык, Учпедгиз, 1947, стр. 18.

³⁰ Қаранг: В. В. Виноградов, Русский язык, М., 1947, стр. 18.

³¹ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, III, Харьков, 1888, стр. 92.

лангина эмас, балки барча унли-ундошлари билан ҳам ўзининг кўлами билан ҳам, салмоғи билан ҳам, бизга даврни, ўринни, турмушни сезишга имкон берувчи бўёғи билан ҳам сўзлайди»³².

Сўзда ҳис-туйғунинг ифодаланиши ҳақида кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Шахсий, субъектив ҳолатлар жонли нутқда ҳар доим учраб туради.

Тушунчада бундай ҳолат йўқ. У предметдаги энг муҳим хусусиятларни ифодалайди, холос.

Бола ва болагина сўзларида айни бир предмет белгиланган ва акс этган. Шунинг учун бу икки сўз айни бир тушунчани ифодалайди. Аммо *болагинада* туйғуни, сўзловчининг белгиланувчи предметга муносабати ҳам ифодаланган.

Чехословак тилшуноси Ф. Р. Травничекнинг бу ҳақдаги фикри диққатга сазовордир:

... биз сўзлар ҳис-туйғуни ифодалайди деймиз, амалда улар тушунчани, тафаккуримизнинг билиш фаолиятининг натижаларини ифодалайди. Ҳис-туйғу деб аталувчи психик жараёнлар бу билан боғлиқдир...

Бобожон сўзи бобо сўзи англатган тушунчани ифодалайди. Аммо бундан ташқари, бундай сўзларда маълум ҳис-туйғу / ҳам ифодаланади...»³³.

Демак, сўз маъноси тушунчадан кенгдир, чунки у тушунчадан ташқари яна ҳис-туйғуни ҳам ифодалайди³⁴. «Инсон тил билан бирон нарсанигина ифодалаб қолмасдан, у ўзини ҳам ифодалайди»,— дейди Георг фон Габеленц³⁵.

Сўз маъноси контекстда аниқ ифодасини топиши мумкин. Масалан, русча *коса* сўзи бир контекстда соч ўрими маъносида, бошқа контекстда қишлоқ хўжалик қуроли, сув қиргоғи маъноларида келиши мумкин. Немисча *Seite* сўзи контекстга қараб, равишда *томон*, *йўналиш*, *саҳифа* маъноларини англатади. *Холодная брезгливость, восток горит* каби бирикмаларда сўзлар одатдагидан ўзгача маънода ишлатилган.

Сўз контекстда ҳар доим бир маъноли бўлади, бироқ якка ўзи олинганда уни ҳар хил тушуниш, яъни сўз контекстан ташқарида кўп маъноли бўлиши мумкин.

³² С. Маршак, Заметки о мастерстве, «Новый мир», 1958, № 9, стр. 228.

³³ «Вопросы языкознания», 1956, № 1, стр. 74.

³⁴ Баъзи ҳолатларда тушунчанинг сўз маъносидан кенгроқ намоён бўлиши ҳақида қаранг: В. М. Богусловский, Слово о понятии, «Мышления и язык», Госполитиздат, 1957, стр. 244—245.

³⁵ Цитата, В. В. Виноградовнинг «Русский язык» китоби (1947, 18-бет)дан олинди.

Агар биз *голова* (бош) десак, киши танасининг бош қисми маъноси англатилади. Агар «купи голову сахару» десак, бу ерда бошқа маъно бор, сўздаги тушунча ҳам ўзгача.

Мана «*бир*» сўзини олайлик. Қуйида бу сўзнинг контекстда қўлланишига қараб ўз маъносини ўзгартириши кўрсатилади. Бу ўринда С. Низомиддинованинг «Бир» сўзи ва унинг маънолари ҳақида»³⁶ номли мақоласининг қисқа баёни берилди.

Контекстда «*бир*» сўзи ўзаги ўзгариши йўли билан ҳам, бошқа морфологик элементлар ва сўзлар билан алоқага киришиш йўли билан ҳам ўз маъносини ўзгартиради.

1. Миқдор сон маъносида: *Шоқосим бир чойнак чой, иккита нон, бир тарелка қора майиз узатди.* (Ойбек) Бундай ҳолларда «бир» санашни билдирувчи «тўда», «даста» каби сўзлар билан бирликда қўлланади: бир даста китоб ва ҳоказо. Бунда «бир» маъноси предметларнинг гуруҳлари, туркумларини ифодаловчи нумератив сўзларнинг лексик маънолари билан алоқага киради.

2. Ухшаш, бир хил маъноларда қўлланади: ҳамма жойда аҳвол *бир*.

3. Қандайдир деган маънода қўлланади: *Бир қоғозни олиб қўл қўйди.*

4. «Бир» тартибни билдирувчи — (и)нчи аффикси билан бирликда қуйидаги маъноларда қўлланади:

а) тартиб сон: *биринчи гуруҳлар, биринчи кунлар.*

б) агар «биринчи» сорт, разряд сўзлари билан бирга қўлланилса, предметнинг сифатини, даражасини билдиради: *биринчи сорт жун, Тамара биринчи разрядли сувоқчи.*

в) агар «биринчи»га чиқиш келишиги қўшимчаси қўшилса, ундан равиш ясалади ва «биринчи» гапда кириш сўз функциясини бажаради: *биринчидан студент мустақил ишлашга ўрганади.*

5. Агар «бир»га — тадан қўшимчаси қўшилса, бўлиш маъносини англатади: *ҳар қайсимиизга биттадан совға беришди.*

6. -ов қўшимчаси билан бирликда кимдир олмоши ўринда қўлланилади: *Худди биров мажбур қилгандек зўрга ыйдан чиқди.*

7. -гина, -дай қўшимчалари билан бирликда фақат, ёлғиз, барабар маъноларини билдиради: *биргина энам бор, ука.*

8. -оқ қўшимчаси билан бирга боғловчи ролда келади: *ҳамма Фуломни кетди деб ўйлаган эди, бироқ у уйда эди.*

³⁶ Қаранг: Тилшунослик масалалари, Тошкент, 1960.

9. «он» билан бирликда қандайдир ишни ёки ҳаракатни амалга ошириш учун зарур бўлган қисқа муддатни билдиради:

Аммо қиз ялт этиб сўлган юлдуз каби бир онда кўздан ғойиб бўлган эди.

10. «он» ва -та қўшимчаси билан бирликда сонни билдиради: *Умри қишлоғимизга келгандан бери биронта ўртоқ орттира олмаганига ҳаётрон бўлиб юрар эди.*

11. Кишилиқ ва ўзлик олмошлари билан бирга фақат, ёлғиз сўзлари ўрнида қўлланиши мумкин: *менга нима, бола бир меникими?*

12. Кўп сўзи билан бирликда кўпгина маъносини билдиради: *бир кўп харидорлар магазинга киришди.*

13. Нав сўзи билан бирликда: *Сиддиқжон бу гапларни бир нав маслаҳат тарзида эмас, куйиб-пишиб гапирди.*

14. -та қўшимчаси билан бирликда ҳаракатда изчилликни белгилаш учун битта, биттаю-битта маъносида қўлланади.

Бундан ташқари, *бир* сўзи ҳар хил типдаги олмошлар, равишдошлар ҳосил қилиш учун ҳам қўлланиши мумкин.

Авторнинг таъкидлашича, «*бир*» сўзининг маъноси контекстда булар билан чекланмайди. Контекстда қўлланишига қараб, турли маъно ва уларнинг нозикликларини ифодалайди. Турли морфологик элементлар билан қўлланар, бошқа сўзлар билан алоқага киришар экан, «*бир*» сўзининг семантик хусусиятлари ана шу элемент ва сўзлар семантикасига ҳам таъсир қилади.

Бошқа бир авторнинг аниқлашича, масалан, «*қора*» сўзи ўзининг асосий маъносидан ташқари, яна 9—10 маънода қўлланилади³⁷.

Бу тил далиллари шуни кўрсатадики, сўзнинг белгиланувчи ва акс этувчи предмет-ҳодисаларнинг умумий белгиларини қамраши ва ажратиши ҳали сўз маъносининг моҳиятини ифодалаши эмас, албатта.

Сўз маъносидаги умумийлик ўзида, юқорида таъкидланганидек, тушунча учун муҳим бўлмаган, тасодифий моментларни ҳам гавдалантиради. Буларнинг мавжудлиги тил омиллари ва бошқа ҳолатлар тақозосидир.

Демак, сўз маъноси билан тушунчани айнилаштириш мумкин эмас, чунки улар ўзига хос хусусиятлари билан бир-бирдан тубдан фарқ қилади.

Демак, сўз маъноси унинг ички томони бўлиб, бунда

³⁷ Қаранг: М. Садықова, Слова, обозначающие цвет и окраску в узбекском языке, автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1963.

ташқи дунё умумлашган ҳолда акс этади. Товуш белгила-
нувчи ва акс этувчи дунё билан ўз маъноси орқали муноса-
батда бўлади.

Сўз маъносининг шаклланиши ва тараққиёти ҳам ташқи
дунёга, ҳам тил грамматикасига боғлиқ.

Сўз маъносини тушунтириш унинг предметлик муносаба-
тини, яъни акс этувчи предмет билан алоқасини аниқлашни
тақозо этади. Бу эса ана шу маъно билан боғлиқ бўлган ту-
шунчанинг мазмунига ҳам боғлиқдир. Бу ўзаро муносабат
шуни кўрсатадики, сўзнинг маъноси акс этувчи предмет-ҳо-
дисаларнинг инъикоси, образларини кишиларнинг ижтимоий
меҳнат фаолияти асосида гавдалантиради. Бу сўзнинг умум-
лаштириш хусусиятининг ифодасидир. В. И. Ленин «**ҳиссиёт**
реалликни, фикр ва сўз умумийликни кўрсатади»³⁸ деганида
мана шу умумийликни назарда тутган эди.

Бола нутқи тараққиётини аниқлаш юзасидан ўтказилган
тажрибалар болада дастлаб сўз маъносининг вужудга ке-
лиши ва шу асосда дастлабки умумий тушунчаларнинг пай-
до бўлишини кўрсатишга имкон берди.

Н. Х. Швачкин 1 ёшдан 2,5 ёшгача бўлган болалар билан
тажриба ўтказди. Болаларга бу вақтгача кўриниши ҳам,
номи ҳам номаълум ўйинчоқлар: қайиқча, дазмол, графин
берилди. Тажриба болаларга бу предметларни беришдан ва
уларнинг номини айтишдан бошланди (бу — қайиқ, бу даз-
мол ва ҳоказо).

Болалар бу нарсаларнинг ўзини таниб ва номини билиб
олгандан кейин уларга худди шу тарздаги, фақат ранги би-
лан фарқланувчи ўйинчоқлар: масалан, олдинги ўйинчоқ
қизил қайиқ бўлса, энди худди шу шакл ва ҳажмдаги ҳаво-
ранг қайиқ берилади.

Болалар олдинги ўйинчоқларнинг номларини худди шу
ўйинчоқларнинг фақат ранги билан фарқ қилувчи бошқа
нусхаларига кўчира олармикан (умумлаштира олармикан)
деган савол пайдо бўлди³⁹, бошқача айтганда, болалар бир
хил ўйинчоқларнинг ранг фарқларини абстракциялаштира
оладими, уларни бир ном билан атайдими, яъни уларни

³⁸ В. И. Ленин, Фалсафа дафтарлари, 1947, 266-бет.

³⁹ Н. Х. Швачкин, Экспериментальное изучение ранних обобщений
ребенка, Изд-во Академии Педагогических Наук РСФСР, вып. 54, 1954,
стр. 85. Тажрибаларнинг бошқа варианты бўйича, боланинг ҳаракати функ-
ционал методика предметлар билан ўзгарувчи миқдор бўлиб хизмат қилди.
Бундай ҳолатда болалар ўйин жараёнида олдинги ўйинчоқлар ва уларнинг
номлари билан танишдилар. Масалан, ўйин пайтида дазмолладилар, қу-
дуддан сув олдилар. Тажрибаларнинг навбатдаги босқичларида, тажри-
баларнинг биринчи варианты каби ўйинчоқнинг бошқа рангдагиси кўрсат-
тилди ва уларнинг номлари сўраб кўрилди.

шакли бўйича умумлаштира оладими, деган масалани аниқлаш керак эди.

Тажрибалар кўрсатишича, болаларнинг дастлабки умумлаштириши асосий уч босқични ўтади.

Дастлабки босқичда предметлар кўзга ташланувчи ташқи белгилари, кўпроқ ранглари бўйича умумлаштирилади. Автор бу жараёни биринчи сигнал системаси даражасидаги жонли умумлаштириш деб атайди. Чунки бола олдиндан ўйлаб эмас, фақат анча кучли таассурот қолдирган бир белги асосида умумлаштиради.

Бунда катталарнинг сўзлари болалар учун биринчи сигнал — қўзғаткичлар тарзида бўлади. Модомки, болалар гапирмаган экан, демак, уларда ҳали нутқ органларидан мияга келувчи *кинестетик* йўқ.

Болалар умумлаштиришининг иккинчи босқичида кўриш ва сезиш (бола энди «дазмоллай олади») образларни предмет ҳақидаги ягона тасаввурга бишлашади.

Шуниси характерлики, умумлаштиришининг бу босқичида бола учун предметнинг ҳамма белгилари бирдек бўлиб кўрилади, бунда асосий белгилар асосий, турғун бўлмаган белгилардан фарқланмайди. Буларнинг биринчи сўзлари — автор «ном — сўзлар» деб атаган сўзлар — аниқ тасаввур билан алоқада худди мана шу босқичда юзага келади. Ягона предмет ҳақидаги тасаввур билан боғлиқ бўлган бу «ном — сўзлар» ҳали тўла маънодаги сўзлар эмас, чунки грамматик жиҳатдан улар шаклланмаган ва тушунчани ифодаламайди⁴⁰.

Аmmo уларнинг маълум маъноси бор. Бу маъно «сўз»ни белгиланувчи предмет билан муносабатга киритади. Тасаввур билан боғланувчи бу маъно тушунчадан олдин юзага келади ва тасаввур билан бирликда тушунчанинг пайдо бўлишига асос бўлиб хизмат қилади.

Умумий тушунчалар ташкил топишининг бошланиши болаларнинг таққосланувчи предметларнинг энг умумий ва доимий белгиларини уларнинг ўзгариб турувчи индивидуал белгиларидан ажратиб ола бошлаш даврига тўғри келади.

Бу ўринда сўз маъносининг ривожланиши ажойибдир.

Агар аниқ умумлашмалар босқичида сўз болалар учун белгилардан бири билан фақат алоқага кириб маъно касб этган бўлса, сўнгра боланинг предметларнинг айрим белги-

⁴⁰ Бу ерда кўп маънолилиги билан ажралиб турувчи бундай сўзларни, масалан, «дазмол»ни бола айни бир рангдаги турли хил ўйинчоққа тааллуқли деб билган. А. А. Потебня уларнинг маънолари «ҳаракат ҳам, предмет ҳам эмас, балки бу умумий тасаввурларнинг бўлинишига олиб келган ҳиссий образдир», деган эди.

ларини бирлаштириш даражаси бўйича аниқ маънолари (қандайдир предметни кўрсатиш) билан «ном сўзлар» пайдо бўлди. Бундан кейин сўзлар кўпроқ умумлашган маъно ола бошлайди, ҳатто бола предмет йўқ вақтида ҳам унинг номини айта бошлайди. Шуниси характерлики, бошланғич даврда сўзнинг номинатив функцияси юзага келади, яъни сўзлар предметларни белгилаш воситаси сифатида намоён бўлади. Тараққиётнинг бу босқичида боланинг гапириши кўрсатиш ва аташдан иборат бўлади. Номлар кўпинча кўзга ёрқин ташланувчи бир белги асосида юзага келади. Кейинроқ барқарор маъноларнинг пайдо бўлиши билан сўзлар предметларнинг бутун гуруҳ ва табақаларини белгилайди. Сўзларнинг мана шу барқарор умумий маънолари предметларнинг умумий ва муҳим белгиларини акс эттирувчи умумий тушунчаларнинг пайдо бўлишига замин яратади.

Шундай қилиб, бу тажриба маълумотлари грамматик жиҳатдан тўла шаклланган сўзлар тушунча билан органик боғлиқ равишда пайдо бўлишини кўрсатди⁴¹. Айни вақтда тушунчанинг пайдо бўлиши сўзнинг юзага келишига боғлиқ. Аммо сўз маъноси анча олдин — аниқ тасаввурлар билан боғланиб, ҳиссий билиш даражасидаёқ шакллана бошлайди.

Тажрибалар авторининг таъкидлашича, сўз маъноси тушунчадан кенгдир ҳамда у тушунчадан олдин юзага келиб, унинг пайдо бўлишига замин ҳозирлайди.

Сўзнинг грамматик шаклланганлиги ва тушунча

Юқорида айтилганидек, шаклланиш маълум образ бўлиб, сўз тилнинг мустақил бирлиги сифатида, маълум тушунчани ташувчи сифатида қаралиши мумкин.

Аммо жонли нутқда сўз ўзининг таркибий қисмлари орқали бошқа сўзлар билан ҳамшиша боғлиқ бўлади. Бу билан у сўзда мужассамланган тушунчанинг бошқа тушунчалар билан муносабатини юзага келтиради.

Бунинг учун тушунчанинг шаклланишида тилнинг ролини ўрганиш кифоя қилмайди, балки сўзларнинг грамматика асосида ўзаро турли муносабатга киришини текшириш талаб қилинади.

Ана шу маънода грамматика сўз маъносининг ички алоқадорлигини белгилайди.

«Сўзнинг лексик маънолари грамматик категориялар ту-

⁴¹ Тил тарихи (А. А. Потебня, Сепир ва б.) шундан далолат берадики, бошланғич нутқ алоҳида ўзгармас сўзлардан ташкил топган, грамматик жиҳатдан шакл ўзгариши эса кейинроқ вужудга келган.

файли жамланади. Сўз лексик ва грамматик маъноларнинг ички, конструктив бирлигини гавдалантиради»⁴².

Тафаккурнинг умумлаштириш ишида тил грамматикасининг ролини кўрсатиш алоҳида ва катта проблемадир. Бу махсус тадқиқотни талаб этади.

Айни ўринда биз сўз грамматика қонунлари асосида бошқа сўзлар билан муносабатга киришиб, тушунчанинг пайдо бўлиши ва тараққий этишини таъминлаш нуқтаи назаридан бу проблемани қисман тилга олиб ўтамиз.

«Сўз,— деб ёзади академик В. В. Виноградов,— шакллар ва маъноларнинг системаси сифатида тил грамматик категорияларининг бирлашиш ва ўзаро таъсир этиш марказидир»⁴³.

Ҳар бир тил ўз сўзларини сўз туркумларига гуруҳлайди. Сўз туркумлари чуқур абстракция ва умумлашмани гавдалантирувчи алоҳида грамматик категорияларда ифодланади.

Сўз асосланадиган ва грамматик жиҳатдан таянадиган умумийлик ташқи дунё предмет-ҳодисаларининг қўшилиши ва алоқага боғлиқ бўлади.

Грамматика категориялари фақат амалиётда амалий мақсадлар учун пайдо бўлиши мумкин. Ҳақиқатда ҳам шундай.

Профессор Е. М. Галкина-Федорук ёзади: «Агар лексика ташқи дунё предмет ва ҳодисаларини акс эттириб, уларни мустақкамлашга (уй, одам, қиймат ва ҳоказо), уларнинг маълум жиҳатларини: сифатларини (қаттиқ, юмшоқ), миқдорини (бир, икки, беш) билдирса, грамматика уларнинг ўзаро алоқасини (уй турибди), уларнинг ҳолатини (уй қурилаяпти), уларнинг бир-бирига муносабатини (бу уйда кишилар яшайди) муайян замонда (ўтмиш, ҳозир ва келаси) акс эттиради.

Предмет ва ҳодисалар ҳолатининг хилма-хиллиги, улар алоқаларининг, муносабатларининг турли-туманлиги бу ҳолат, муносабат ва алоқаларни билнш ҳамда улар ҳақидаги маълумотни билдириш, улардан турмушда фойдаланиш заруриятини келтириб чиқаради.

Бу алоқа, ҳолат ва муносабатлар алоҳида грамматик категорияларда умумлашган тарзда гуруҳлашади.

Бир хил грамматик шаклларга ҳар хил лексик маъноли сўзлар, яъни ҳар қандай конкрет лексик маъноли сўзлар қўйилади. Масалан, вақтга муносабатни билдирувчи *«ўтган*

⁴² В. В. Виноградов, Русский язык, М., Учпедгиз, 1947, стр. 15

⁴³ В. В. Виноградов, Русский язык, М., Учпедгиз, 1947, стр. 5

йилги» ўрнига муносабатни билдирувчи «бу ерлик», табақага муносабатни билдирувчи «дворянликка хос», материалга муносабатни билдирувчи «ёғочга хос», эгалланувчи бўшлиққа муносабатни билдирувчи «кенг» сўзлари сифатга киради⁴⁴.

Кишилар тушунчаси қотиб қолган, ўзгармас нарса бўлмасдан, балки инсон тушунчалари бир-бири билан ўзаро алоқада ва бир-бирига ўтиб тургани ҳолда, узлуксиз ҳаракат ва тараққиётда бўлади. В. И. Ленин таъкидлаган эдики, «ҳар бир тушунча барча қолганлари билан маълум муносабатда, алоқада бўлиб туради»⁴⁵.

Индивидуал ва ягона ҳодисаларнинг умумий ва муҳим томонлари бўлиб, улар доимий ва зарурий равишда такрорланади. Мана шулар туфайли тушунча умумий ва муҳим аломатларни акс эттиради.

Тушунча шаклланиши ва тараққий этишининг бу жараёни тушунчанинг, тафаккурнинг бошқа шакллари: ҳукм, хулосалар ва ҳоказо билан алоқага киришуви билан рўй беради. Бунда тушунча қандайдир кенгроқ тус олиб, ҳақиқий тушунча ҳолига киради.

Бу мураккаб ва кўпқиррали жараён тил ва унинг грамматикаси имкониятларининг беҳадлиги туфайли амалга ошади.

Тушуниш осон бўлиши учун «*учитель*» сўзи мисолида грамматик категорияларнинг ўзаро таъсирини кўрсатамиз. Бу сўзда уч грамматик шакл: род, сон, келишик ўзаро таъсир кўрсатапти. Булар рус тилидаги отларни характерлайди. Бу категориялар мужской род, бирликдаги отни билдириб, бошқа сўзлар билан муносабатда тобе эмаслигини кўрсатади.

Бу сўз *учи* ўзагига *-тель* қўшимчасининг қўшилиши билан ясалган.

«*Учитель*» сўзи ўзининг ўзаги жиҳатидан «*учительница*», «*учительская*», «*учить*» каби сўзлар билан бир группага киради. «*тель*» қўшимчаси эса бу сўзни фаолиятни англатувчи бошқа сўзлар гуруҳига киритади: *издатель*, *выразитель*, *просветитель*, *метатель* ва ҳоказо.

«*Учитель*» сўзи лексик жиҳатдан «*стол*», «*стул*», «*хайвон*», «*қаҳрамонлик*» каби сўзлардан фарқ қилади. Грамматик жиҳатдан эса бир хилдир. Чунки бу сўзлар ҳаммаси от туркумига киради.

Бинобарин, сўз ўзининг ўзаги ёрдамида *учитель* тушун-

⁴⁴ Е. М. Галкина-Федорук, Слово и понятие, М., 1956, стр. 30.

⁴⁵ В. И. Ленин, Фалсафа дафтарлари, 1947, 189-бет.

часини тушунчаларнинг бир группасига, қўшимча ёрдамида эса бошқасига киритаяпти.

Сўз ўзагини сақлаган ҳолда, ҳар хил шаклни қабул қилиши мумкин. Масалан «*парта*» сўзи (ўзаги «*парт*») *парту*, *парте*, *партой* шаклларида кўзга ташланади. Бу ерда сўзнинг турли шакллари ҳар хил тушунчани ифодалайди.

Бир сўзнинг ўзаги бошқа сўзнинг пайдо бўлишига хизмат қилиши, яъни янги сўз ясашга асос бўлиши мумкин. Масалан, «*ўйна*» сўзининг ўзаги (ўйин)дан «*ўйнамоқ*» феъл шакллари ясалади. Масалан, нарсаларнинг замон муносабатини ифодалаганда, *ўйнаган*, *ўйнаётган*, *ўйнамоқчи* ва ҳоказо.

Одатда тилда пайдо бўлувчи янги сўзлар фонетик жиҳатдан янгидан юзага келмай, балки аввалдан мавжуд сўзлар заминидан пайдо бўлади. Бу янги сўзлар ё мавжуд сўзлар қўшилуvidан, (*қўлқоп*, *пахтатозалағич*) ёки эски сўзларни қайта ишлашдан ташкил топади.

Бу жиҳатдан рус тилидаги «*пасечник*» сўзининг пайдо бўлиши характерлидир.

Аввал дарахтларни кесиш *сечь* феъли ёрдамида аталарди, кейинчалик кесиш асбобига *секира* деган ном қўйилди, ўрмонда дарахтлар кесиладиган жой *сечь* деб атала бошлади. Ана шу дарахтлардан тозаланган жойга асалари яшайдиган қутилар жойлаштирилиб, у жой *пасска* дейилди, шу жойни қўрийдиган кишига эса *пассечник* деб ном берилди⁴⁶.

Кўрамизки, сўзнинг пайдо бўлиши оддий бир процесс бўлмасдан, балки тил ва тафаккур муносабати заминидан амалга ошадиган мураккаб жараёндр.

Агар биз тилдаги сифат категориясининг пайдо бўлиш ва ривожланиш тарихига назар ташласак, бу нарса янада яққол аён бўлади. Бошқа грамматик категориялар каби сифат ҳам тафаккурнинг узоқ вақт абстракциялаш ва умумлаштириш ишининг натижаси, фикрнинг, нарсаларнинг белги ва сифатларини ажратиш ва умумлаштириш ишининг якуни сифатида юзага келди.

Бу жараён нарсаларнинг сифат ва белгиларини умумлашган ҳолда ифодаловчи «*қизил*», «*иссиқ*», «*совуқ*» каби сўзларнинг тилда пайдо бўлиши билан биргаликда рўй берди.

Шунини айтиш керакки, агар кишиларда «*қаттиқлик*» тушунчаси пайдо бўлмаса, «*қаттиқ*» сўзи ҳам бўлмас эди. Демак, *қаттиқ тош* сўз бирикмасининг юзага келишини фа-

⁴⁶ Қаранг: Е. М. Галкина - Федорук, Язык как общественное явление, М., 1954, стр. 21.

қат объектив воқеликкина (предмет ва унинг белгиси орасидаги зарурий алоқанинг мавжудлиги билан) белгилаб қолмасдан, бу алоқанинг онгда акс этиш momenti, яъни улар ҳақидаги ўзаро боғлиқ тушунчаларнинг пайдо бўлиши билан ҳам белгиланади.

Одатда сифат ва хусусиятларни ифодаловчи тушунча ва сўзлар предметларни ифодаловчи тушунча ва сўзлардан кейин пайдо бўлади.

Тафаккур тараққиётининг дастлабки даврида кишиларнинг тушунчаси ғоят конкрет аниқ бўлган. Кишилар предмет белгиларини унинг ўзидан ажратиб ололмаган вақтлар ҳам бўлган эди: «иссиқ дейиш ўрнига «қуёшдай», «қаттиқ» дейиш ўрнига «тошдай» дер эдилар⁴⁷.

Умумий ва мавҳум тушунчалар кейинроқ тафаккур тараққиётининг юқорироқ босқичида — кишилар предметларнинг хусусият ва белгиларини ажратиш ва умумлаштиришни ўрганганда пайдо бўлди.

Демак, сифатлар отлардан кейин пайдо бўлиши лозим эди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлди.

Сифатлар инсон тили тараққиёти даражасига қараб ўзлари аста-секин пайдо бўла борган. Шу нарса аниқки, киши энг аввало кўзга ёрқин ташланувчи рангларни билган, атаган. «Қора», «қизил» каби сўзлар ана шундай пайдо бўлган. Бошқа заиф белгиларни эса кишилар кейинроқ англаган. Қадимда *кўк*, *яшил* ва *зангори* бўёқлар бир-биридан фарқланмаган. Булар ҳаммаси «*кўк*» сўзи билан ифодаланаверган.

Тилшунос А. П. Якубинскийнинг «Қадимги рус тили тарихи»⁴⁸ китобида сифатларнинг келиб чиқиши ҳақида қизиқ кузатишлар берилган.

«Фикрда хусусият-белги категориясининг, тилда эса сифат категориясининг пайдо бўлиши сўзловчининг предметларнинг бирор хусусиятини қайта тиклашни удалай олиши, яъни бирон нарсани *айлана*, *қизил*, *аччиқ* каби қилиши билан боғлиқдир»⁴⁹.

Дастлаб хусусиятларнинг номлари шу хусусиятларни ташувчи предметларнинг номи тарзида пайдо бўлади. Масалан, дастлаб қаттиқлик хусусияти «*тош*» сўзи билан, ҳаво-

⁴⁷ Будаговнинг таъкидлашича, мавҳум сўзлар, яъни мавҳум тушунчани англатувчи сўзлар аниқ тушунчани ифодаловчи аниқ сўзлардан кейин пайдо бўлади. Қаранг, Будагов, Введения в науку о языке, М., 1957, стр. 30.

⁴⁸ Л. П. Якубинский, История древнерусского языка, Учпедгиз, 1953.

⁴⁹ Уша асар.

ранг «осмон» сўзи билан, «қизил» «қон» орқали ифодаланади. Бундан англашиладики, тил тараққиётининг дастлабки босқичида предметларнинг белгиларини ифодаловчи алоҳида сўзлар категорияси ҳақида гап бўлиши мумкин эмас.

Демак, ҳамма сифатлар нисбий, улар семантик жиҳатдан қандайдир предметнинг номидан пайдо бўлган.

«Масалан, русча *крутой* сифати қадимги *круть* эски славянча *кръть* (*krantos*) «қирғоқ» отига мос келади, «крутой» тушунчаси айна ҳолатда «қирғоқ» ибораси асосига қурилган. Таққосланг: русча *берег*, эски славянча *бръг* ва немисчада *Berg* тоғ маъносига ишлатилади. Мавҳум тафаккур тараққиёти билан белги ана шу тарзда аста-секин ажратилади ва алоҳида фикрланади. Ана шунда белги сифатлари ташкил топади, энди бунда предмет образи бўлмайди»⁵⁰.

Сифатларнинг пайдо бўлишида кишиларнинг амалий фаолияти етакчи роль ўйнайди, албатта. Бунда кишилар ниманидир дастлаб ишлашлари, яшашни ўрганишлари керак. Натижада нарсаларнинг объектив алоқалари ва сифатларига дуч келинади. Ана шу жараён билан узвий алоқада ва шу асосда сифатни белгиловчи ва акс эттирувчи сўзлар, яъни сифатлар пайдо бўлади.

Сифат мавҳум фикр ва сўзнинг органик алоқада, бирликда юзага келишини кўрсатади.

Дунёда кўпгина ҳодиса ва жараёнлар борки, ўзларича предметликка эга бўлмаганлигидан улар аниқ предметларда, уларнинг хусусият ва сифатлари кўринишида ифодаланади.

«Қаттиқлик», «ғўзаллик», «адолат», «баҳодирлик» кабиларни бевосита кузатиш ёки тутиш мумкин эмас. Чунки уларнинг объектив мавжудлиги конкрет нарсаларда, ҳаракат, жараёнларда намоён бўлиши билан характерланади. Адолат, қаҳрамонлик ва шу кабилар айрим кишиларнинг конкрет адолатли ва қаҳрамонона ҳаракатларида гавдалантиради.

Нарсаларнинг сифат ва белгилари мустақил мавжуд бўла олмагани учун сифатлар от билан алоқада аниқловчи бўлиб қўлланади.

Қаттиқ тош сўз бирикмасидан кўринадики, қаттиқлик (сифат ёки белги)ни ташувчи тош (предмет) «қаттиқ» ва «тош» сўзлари алоқасини зарур қилиб қўяди.

Шундай қилиб, сўзда умумлашув тилда мураккаб лексикограмматик алоқаларнинг ташкил топиши туфайли амалга

⁵⁰ Л. П. Якубинский, История древнерусского языка, Учпедгиз, 1953.

ошади. Мана шу лексик-грамматик алоқалар тушунчаларнинг турли хил алоқаларининг табақаланиши ва умумлашуви учун асос бўлиб хизмат қилади. Бу билан инсон фикрининг энг нозик моментлари рўёбга чиқади.

Тушунчаларнинг маълум мантиқий туркумлари тилда лексик-грамматик воситаларда мужассамлашади. Масала, рус тилида жамловчи тушунчалар *-арий, -летет, -тека, -ура, -ат* каби суффиксларнинг ёрдамида ифодаланади. Бу қўшимчаларнинг ҳар бири ўзининг жамловчи умумлашган маъносига эга. Бу эса жамловчи тушунчаларни уларнинг қўшимча маънолари бўйича қисмларга ажратишга имкон беради.

-арий суффикси предметларни тўплашга тааллуқли бўлган (*планетарий, террорий, гербарий*) жамловчи тушунчаларни, *-ура* эса кишиларни фаолияти бўйича жамлашга оид (*профессура, адвокатура*) тушунчаларни ифодалашга хизмат қилади⁵¹.

Нарсаларнинг замон муносабатини ифодаловчи тушунчалар объектив дунёдаги предмет ва жараёнларнинг амалдаги ҳаракатнинг акс этиши сифатида юзага келади.

Бундай тушунчалар ҳар хил грамматик категорияларга кирувчи сўзларнинг лексик маънолари ёрдамида рўёбга чиқади.

Нарсаларнинг замон муносабатини акс эттирувчи тушунчаларни белгиловчи феъл ва сифатдошдан ташқари, от категориясига кирувчи сўзлар (*йил, ёз, соат, сутка ва ҳоказо*)ни, сифатлар (*ёзги, минутлик, кечаги*)ни, вақт равишлари (*кўндан буён, қош қораймасдан*)ни кўрсатиш мумкин.

Физиологик ва психологик тажрибалар шунини кўрсатадики, грамматик ўзлаштириш сўз семантикасини ва у билан боғлиқ бўлган тушунчани ўзлаштириш билан аynи вақтда рўй беради.

Тил шакллариининг семантик томонини очиш грамматик қоидаларни ўзлаштиришнинг муҳим шартидир. Бу ҳолат тилнинг орфографиясини ўзлаштиришга бевосита таъсир этади, орфографияда эса фикр ва сўзлар график жиҳатдан мужассамлашади. А. Н. Богоявленский ва В. Н. Одинцова бу таъсирни ҳар хил тилдаги орфографик қоидаларга муносабатда топдилар⁵².

⁵¹ Қаранг: Архангельский, К вопросу о роли языка в формировании понятий. Уч. записки Уральского Гос. университета им. А. М. Горького, вып. XIII. Философия, Свердловск, 1956, стр. 81—82.

⁵² Қаранг: Д. Н. Богоявленский и В. Н. Одинцова, Роль овладения семантикой языка в усвоении орфографии, «Известия АПН РСФСР», вып. 78, 1956,

Англашиладики, тўғри ёзишга фақат бир бутун сўзнинг лексик маъносини (урғусиз ўзаклари, отдаги олд кўмакчиларни, келишиқ кўшимчаларини) тушунишгина эмас, балки морфема маънолари (ўзак, феъл кўшимчалар ва ҳоказо) ҳам таъсир этади.

Шунингдек, сўз маъносини сўз туркуми сифатида (олд кўмакчиларни ёзишда «фeъллик» каби ва контекстни тушуниш талаб этилади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган авторлар тажрибалар асосида «... грамматика асосида имло малакасининг шаклланиши аналитик-синтетик фаолиятни характерлайди. Бунинг натижасида сўз ва сўз бирикмаларининг мураккаб товуш комплексиди энг аввало тилнинг айрим қурилиш элементлари ажраб чиқади, булар маълум тил маъноларини ифодалайди»⁵³, деб таъкидлайдилар.

Бу ҳолат бошқа тажрибада ҳам тасдиқланди. Бу тажрибалар эга ва кесимнинг гапнинг бош бўлақлари сифатида ва гапни бирлаштиришдаги ролини аниқлашга ёрдам берди.

Н. Г. Шастин гапда шартли рефлекс ҳосил қилишда мураккаб сўз қўзғаткичнинг айрим компонентал ҳамда шартли реффлектор таъсирини келтириб чиқаради. Шастиннинг маълумотига кўра, эга гапдаги етакчи компонент эканлиги аниқланди⁵¹.

Компонентларга риоя қилиш тартибининг ўзгариши шартли реффлектор таъсирчанлигига унча монелиқ қилмайди.

Бу тажрибани давом эттирган М. В. Матюхина шуни аниқладики, унинг тажрибаларида бевосита ва сўз қўзғаткичларнинг ўзига хослиги бавосита йиғиндида биринчи кўрсатишдаёқ биринчи компонент энг кўп таъсир этади. Сўз қўзғаткичлар (гаплар)да компонентларнинг амалийлиги энг аввало уларнинг грамматик аҳамияти билан аниқланди. Фикрни ифодалашда ҳар доим эга ва кесим зарур бўлганлиги учун улар бир хил кучга эга компонентлардир. Сўз комплекс қўзғаткичлардаги шартли рефлексларнинг ўзига хос хусусиятлари компонентлардан бирини чет қўзғаткич билан алмаштиришда, тез сусайишда ифодаланди.

Шуниси диққатга сазоворки, мураккаб сўз қўзғаткичлар (гаплар)га шартли рефлекс ҳосил қилишда асосий мазмун ташувчилар сифатидаги эга ва кесимнинг грамматик маънолари биринчи планга чиқади.

⁵³ Қаранг: Д. Н. Богоявленский и В. Н. Одинцова, Роль овладения семантической языком в усвоении орфографии, «Известия АПН РСФСР», вып. 78, 1956, стр. 139.

⁵⁴ Н. Г. Шастин, К физиологии вербальных раздражителей, СПб, физиологический журнал СССР, т. XV, вып. 3, 1932, стр. 231.

Демак, сўз ўзининг барча томонлари ёрдамида умумлаштиради, бунга барча восита ва имкониятларини жалб этади.

Ташқи, моддий томонини ташкил қилувчи товуш ёрдамида сўз тушунчанинг моддий ташувчиси ролини бажаради. Сўз товуши билиш жараёнида акс этувчи нарсаларнинг номлари ролини бажаради. Бу билан у бош мианинг сигнал фаолиятини амалга оширади.

Тушунчалар фақат товуши сўз ёрдамида шаклланиши ва тараққий этиши мумкин. Аммо сўзда бевосита умумлаштирувчи томон унинг маъносидир. Маъно тушунча билан узвий алоқада, фикрда предмет ва ҳодисаларнинг умумий ҳамда муҳим томонларининг акс этишига ёрдамлашади.

Ҳар бир сўз грамматик шаклланган бўлади. Мана шу маънода у тил нормалари ва қоидалари системасига киради. Шунинг учун сўз тил грамматикасига таянган ҳолда абстракциялаштиради ва умумлаштиради.

* *
*

Тил ва тафаккур инсоннинг энг муҳим хусусияти сифатида ижтимоий практика самараси ҳисобланади ва шу практика асосида тараққий этади. Тил ва тафаккур жамият каби қадимийди, чунки уларнинг пайдо бўлиши инсоннинг ҳайвонот олаmidан ажралиб чиққанлигидан далолат беради. Ҳаёт, амалиёт сингари тил ҳам тараққий этади. Шунинг учун тил тарихини тадқиқ этиш, В. И. Ленин сўзи билан айтганда, диалектик материализмнинг билиш назариясини ривожлантиришда муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Тил ижтимоий ҳодиса сифатида кишилар фаолиятининг барча томонлари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, моддий ва маънавий маданият муваффақиятларини бевосита акс эттиради. Табиат оламини ўзгартириш, фан, маданият ва санъатни яратиш сари халқ қўйган ҳар бир қадам ана шу халқ тилининг бойиши ва янада юксалишига олиб келади.

Тил кишиларнинг алоқа қилиш ва фикр алмашув қуроли сифатида тафаккур билан узвий боғлиқдир, чунки «фикрнинг бевосита воқе бўлиши бу, тилдир»,— деган эди К. Маркс.

Бизгача етиб келган қадимги қўлёзмалар, девор, тошлардаги ёзувлар, халқ озаки ижоди ёдгорликлари ва бошқалар олимлар учун бой материал манбаидир. Бу маданият ёдгорликларида кўпгина авлодларнинг иш ва ўйлари, умидорзулари акс этган, қайд қилинган.

Ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар тилнинг луғат состави-

нинг янги сўзлар билан тўлдирилишида, унинг грамматик қурилишининг такомиллашуви ва бойишида, сўз лексик маъносининг ўзгаришида, шунингдек, эскирган сўзларнинг истеъмолдан чиқиб кетишида акс этади.

Тил кўп даврларнинг билиш ҳаракатларини ўзида мужассамлаштиради, кишилар билишнинг натижаларини мустақамлайди ва авлоддан — авлодга мерос қилиб қолдиради. Ҳар бир давр фани ана шу усулда олдинги муваффақиятларга асосланади. Бундан кўринадики, кишиларнинг маданият соҳасидаги ютуқлари амалиёт ва тил ёрдамида қўлга киритилади.

Фан, адабиёт, санъат, шунингдек, маориф, соғлиқни сақлаш ишлари ва бошқаларнинг пайдо бўлиши ва тараққий этишида тилнинг роли беқиёсдир. Бунда тил миллий маданият тараққиётининг ҳал қилувчи восита ва шаклларида бири сифатида аҳамият касб этади.

Тилнинг ижтимоий роли фақат жамиятдаги ўзгаришларни акс эттириш билангина чекланмайди, балки у жамият тараққиётига ҳам фаол таъсир этади. Ахир фикр алмашувсиз ижтимоий ишлаб чиқариш бўлиши мумкин эмас. Бу эса кишиларга мана шу функцияни бажарадиган, ҳаммага тушунарли тил бўлиши лозимлигини тақозо этади. Тил жамиятда алоқа қилиш ва фикр алмашув воситаси сифатида амал қилади. Мана шу маънода у жамиятни олға томон ҳаракат эттирувчи кучлардан бири сифатида намоён бўлади.

Бу ишда биз асосан тилнинг фақат бир томони — сўзнинг умумлаштирувчилик роли ҳақида фикр юритдик.

Сўз билишнинг қуйи босқичларида умумий ва муҳим хусусиятларни қандай акс эттириши, ҳиссий билишдан ақлий билишга ўтишни қандай тайёрлаши, тушунчанинг вужудга келишидаги роли масаласига алоҳида аҳамият берилди.

В. И. Ленин «фақат материядан онгга ўтишгина эмас, балки сезгидан фикрга ўтиш ҳам диалектикдир»,— деб таъкидлаган эди.

Диалектик ўтиш қарама-қаршилик, сакраш, борлиқ ва йўқликнинг бирлиги кабилар билан характерланади.

Билиш жараёни қарама-қаршилиги амалиёт қарама-қаршилигининг ифодасидир. Объектив дунёдаги нарсаларнинг ташқи ва ички томонлари диалектик бирлашган ва бир-бирига қарама-қаршидир, жараёнларнинг муҳим алоқалари уларнинг ташқи кўринишлари орқасида яширингандир.

Аммо амалиёт зарурят олдида шу қарама-қаршиликни енга билишни, муҳим алоқаларни акс эттира билишни вазифа қилиб қўяди.

Ҳиссий билишда бу вазифани ҳал қилиш мумкин эмаслиги билишни рационал босқич сари силжитади.

Дунёни илмий билиш ҳодиса ва жараёнларнинг умумий ҳамда муҳим томонларини очишга даъват этилган ҳиссий билишдан тафаккурга ўтиш имконияти аввало сезгида содир бўлади, бу имконият яққалик билан бир қаторда умумийликни ҳам акс эттиради. Бу унинг ижтимоий табиатидан келиб чиқади. Шунинг учун у ижтимоий одамнинг сезгисидир. Бундай ўтиш тил ёрдамида амалга оширилади. Тил фикрининг акс этиш предметидан «ажралиши»га имкон беради.

Акс этишнинг барча шакллари билан боғлиқ бўлган тил ҳиссий билиш билан махсус боғланади.

Ҳиссий билишнинг практика билан алоқаси унинг тил билан бевосита алоқасида содир бўлади.

Тил практика асосида ҳиссий органларнинг барча ишини қайта куради, уларнинг фаолиятини ижтимоий изга буради.

С. В. Кравков, А. Г. Иванов-Смоленский, Н. И. Красногорский, А. Р. Лурий, Ф. Я. Юдовичева бошқаларнинг тажрибалари ҳиссий органлар иши ҳам, психик жараёнлар функцияси ҳам нутқ қўзғаткичларининг контроли ва етакчилигида рўй беришини кўрсатди.

Тажрибаларнинг кўрсатишича, болаларда психик жараёнлар нутқий алоқа асосида шаклланади ва тараққий этади.

Демак, акс этишнинг ҳиссий шакллари тил билан узвий алоқадор. Аммо бу алоқанинг хусусияти шундаки, улар тил ёрдамида бевосита ифодаланмайди, сўз товушида мужассамлашуви мумкин эмас. Билиш бунга фақат мавҳум тафаккур босқичида эришади. Акс этишнинг ҳиссий шакллари билан алоқага киришар экан, сўз акс этишни предмет ва ҳодисаларнинг умумий ҳамда муҳим томонлари сари йўллаб, нарсаларнинг муҳим белгилари акс этишига ёрдам беради. Мавжуд тажрибаларнинг таҳлили тасаввурнинг сўз билан алоқасининг баъзи ҳолатларини белгилашга имкон беради. Сўз грамматик шакллангунга қадар ўзининг товуш ва маъноси ёрдамида тасаввур билан боғланади.

Ҳиссий билишдан ақлий билишга сакраш билишнинг янги, сифат жиҳатидан олий шаклнинг қуйи шакли эски сифатни диалектик инкор этилишини англатади. Ҳар қандай диалектик инкор этиш каби тушунча рад этилувчи эски сифат асосида, унинг фақат умумий ва муҳим томонларини олиб, ҳиссий билишнинг тараққий этувчи томонларининг олий синтези тарзида вужудга келади.

Сакраш физиологик жиҳатдан бевосита қўзғаткич сўзлар ёрдамида ва мия қобиғида нерв алоқалари, бу алоқаларнинг

ҳалқаларини ташкил этиш орқали улар (бевосита қўзғаткичлар)ни умумлаштириб товуш билан таъминлайди. Бу жараён предмет ва ҳодисаларнинг шу сўзлар ифодаланишидан ҳосил бўлган олдинги нерв алоқаларининг бош мия қобиғида жонлиниши билан бевосита қўшилади.

Ҳиссий билнишдан рационал билишга предмет ва ҳодисаларнинг умумий томонларини сўз мавҳумлаштириши ва умумлаштириши туфайли ўтади. Сўз бу функцияни ўзининг барча компонентлари ёрдамида бажаради.

Товуш сўзнинг ташқи, моддий томони тарзида белгиланувчи нарсаларнинг номи сифатида намоён бўлар экан, маънонинг белгиланувчи предметларга нисбатан бўлган алоқасини амалга оширади. Бу билан тушунчанинг пайдо бўлишига имкон беради. Маъно билан боғлиқ бўлган товуш туфайли нерв системасининг сигнал фаолияти рўёбга чиқади.

Биз китобда сўз маъносига алоҳида эътибор бердик, чунки сўз нарсаларни бевосита акс эттиради ва тушунчанинг пайдо бўлишига замин ҳозирлайди.

Сўз маъноси ва тушунча муносабатлари булар орасида мустақкам боғлиқлиқ борлигини кўрсатди. Айни вақтда сўз ва тушунчанинг ҳар хил ижтимоий ҳодисаларга: тил ва тафаккурга мансублиги туфайли улар орасида принципиал тафовут борлиги ҳам аён бўлди. Буни фақат лингвистик маълумотларгина эмас, балки физиология ва психологияга оид маълумотлар ҳам тасдиқ этади.

Грамматик шаклланганлик сўзнинг энг муҳим хусусияти сифатида шунини кўрсатдики, тафаккурнинг умумлаштирувчилик фаолияти тилнинг грамматик категориялари орқали табақалашади. Тушунчанинг пайдо бўлиши тилда мураккаб лексик-грамматик алоқаларнинг ташкил топишига, яъни сўзларнинг ўзаро таъсирига боғлиқдир. Булар фикрнинг шаклланиши ва тараққиётини рўёбга чиқаради.

Тушунча мураккаб ақлий муомалалар натижасида акс эттирилувчи дунё белгиларини таққослаш, анализ ва синтез қилиш, абстракциялаштириш ва умумлаштириш натижасида пайдо бўлади. Тил бунда грамматикага таянади. Грамматика категориялари амалиёт асосида ва амалий мақсадларда абстракциялаштиришнинг алоҳида шакллари тарзида юзага келади. Тил категориялари туфайли мураккаб табақалашган ва умумлашган тушунчаларни инсон фикрининг энг нозик жиҳатларини шакллантириш ва ифодалашда чексиз имкониятларга эга.

Тилда мураккаб лексик-грамматик алоқаларнинг ташкил топиши (булар фикр, алоқа, тушунча пайдо бўлишининг зарур шартидир) мияда мураккаб нерв алоқалари ва уларнинг

уюшмаларининг ташкил топиши билан бирликда рўй беради. Бунда нутқ анализаторларидан ҳосил бўлувчи алоқалар алоҳида аҳамият касб этади.

Ҳиссий билишдан ақлийга ўтишда нутқни ҳаракатлантирувчи анализатор етакчи ўринни эгаллайди. Н. И. Красногорский фикрича «фақат инсонга хос» нутқни ҳаракатлантирувчи анализатор «барча анализаторлардан нутқ шартли реакциялар ҳосил қилиш йўли билан бош мяининг бутун фаолиятини таҳлил этади ва умумлаштиради»⁵⁵.

Аммо нутқни ҳаракатлантирувчи анализатор бирёқлама таърифланди. Бу нутқни ҳаракатлантирувчи анализаторнинг нутқ эшитиш ва нутқ кўриш анализаторлари билан алоқасининг кам ёритилганлигида кўринди.

Тафаккурнинг ташқи дунё билан боғлиқлигини билиш учун нутқни ҳаракатлантирувчи анализаторнинг қайд этилган анализаторлар билан алоқасини кўрсатиш алоҳида аҳамиятга эга. А. Н. Соколов ўз тажрибаларини ана шу масалага бағишлади⁵⁶.

Нутқ анализаторлари алоқаси механизмини очишга имкон берувчи бу тажрибалар ички, товушсиз тафаккур деб аталувчи тафаккур проблемасини ёритишга аниқлик киритди. Одатда унинг механизми фақат нутқни ҳаракатлантирувчи анализаторнинг фаолияти билан талқин этилар эди. Ички ва ташқи, товушсиз нутқлар орасидаги кучли ва доимий алоқа аниқланди.

Ички нутқнинг моддий компоненти сифатида нутқни ҳаракатлантирувчи анализ функцияси товуш ва ёзув шаклига эга бўлган сўз билан алоқадор нутқ анализаторларига боғлиқдир. Ички нутқ сўз тафаккури жараёни сифатида фақат мавжуд сўз қўзғаткичлар асосидагина эмас, балки мавжуд ва қолдиқ сўз қўзғаткичларнинг ўзаро таъсири асосида юзга келиши аниқланди. Бу эса сўз тафаккури янги ўзлаштирилувчи билим билан онгда аввалдан бўлган билимни қўшувчи жараёни ифодалайди, деган қондани тасдиқлади.

Хуллас, инсон мясида дунёнинг акс этиши ниҳоятда мураккаб жараёндр.

Дунёни умумий белгиларни абстракциялаштирмасдан ва умумлаштирмасдан туриб чуқур билиш мумкин эмас. Бунда сўз дунёни билиш функциясини бажаради.

⁵⁵ Н. И. Красногорский, К физиологии становления детской речи, журн. «Высшей нервной деятельности», 1952, II, вып. 4, стр. 475.

⁵⁶ Қаранг: А. Н. Соколов, О речевых механизмах умственной деятельности (Вопросы и методика исследования), «Известия АПН РСФСР», М., 1956, вып. 81.

МУНДАРИЖА

Автордан	3
I Б о б. Ҳиссий билиш ва тил	
Сезги ва сўз	5
II Б о б. Ҳиссий билишдан рационал билишга ўтишда тилнинг роли	
Тасаввур ва сўз	28
Сўз ёрдамида умумлаштиришда нутқ анализаторларининг ўзаро муносабати	50
III Б о б. Сўз ва тушунча	
Сўз — товуш ва маъно бирлиги	55
Сўзнинг грамматик шаклланганлиги ва тушунча	78

Исмоилов Б.

Дунёни билишда тил ва тафаккур
бирлиги. И. М. Мўминов таҳрири остида.
Т., «Фан», 1966.

91 бет. (ЎзССР Фанлар Акад. Фалсафа
ва ҳуқуқ ин-ти). тиражи 2000

Исмаилов Б. Единство языка и мышления
в познании.

IM

На узбекском языке

Бахрам Исмаилов

ЕДИНСТВО ЯЗЫКА И МЫШЛЕНИЯ В ПОЗНАНИИ МИРА

Издательство «Фан» Узбекской ССР
Ташкент — 1966

Жамоатчи муҳаррир *Саттор Облоқулов*
Рассом *И. Н. Халилов*
Техмуҳаррир *Ҳ. У. Қорабоева*
Корректор *Ҳ. Саъдуллаева*

P00222. Теришга берилди 1/III-1966 й. Босишга рухсат этилди 15 IV-1966 й.
Формат 60×50 /14=2,88 қоғоз л.—5,75 босма л. Ҳисоб-нашриёт л. 5.2 Нашриёт № 1669.
Тиражи 2000. Баҳоси 37 г.

ЎзССР «Фан» нашриётичи нг босмахоначи Л. Б. Шестри кўчаси, 21. Заказ № 82
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.